

'המצווה הראשונה והיותר עיקרית' – ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות בעת החדשה המוקדמת

יוסף קפלן

א. העימות עם הסרבנים

נוצרים חדשים רבים עזבו את ספרד ואת פורטוגל במהלך העת החדשה המוקדמת, אך לא כולם עשו זאת כדי לחיות חיים יהודיים מלאים. גם מי שנמלטו מרדיפות האינקוויזיציה לא ראו בהכרח ביציאה מאיבריה שעת כושר להצטרף ליהדות.¹ בין המהגרים במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה היו גם כאלה שלא רצו אלא להגיע למקלט בטוח כדי להמשיך בפעילותם הכלכלית, שספגה פגיעה קשה בעקבות המשברים שפקדו את ספרד בימי המלכים האחרונים של השושלת ההבסבורגית.² היו גם לא מעט נוצרים חדשים שיצר ההרפתקנות דחף אותם לחיי נדודים או אל מקומות נידחים שבהם קיוו להתעשר. אחרים עזבו את איבריה משום שנפלו קרבן לחוקי טוהר הדם, שהוכנסו אל מוסדות שונים בספרד ובפורטוגל והפלו לרעה את מי שהיו ממוצא יהודי או מוסלמי.³ פאולו דה פינה (Paulo de Pina), לדוגמה, הגיע מפורטוגל לאיטליה בשנת 1599 משום שלא הצליח להתקבל למסדר הישועי, בגלל התקנות המפלות שהונהגו במסדר זה שש שנים קודם לכן. הוא קיווה שבאיטליה יצליח להגשים את מה

- 1 דוגמאות רבות לכך ניתן למצוא במחקר המאלף של ד' גראיזבורד, העוסק בעיקר בנוצרים חדשים שעברו למלכות צרפת והעדיפו להישאר בה אף שנמנע מהם לחיות חיים יהודיים גלויים. ראו: D.L. Graizbord, *Souls in Dispute: Converso Identities in Iberia and the Jewish Diaspora 1580–1700*, Philadelphia 2004. וראו גם את ספרו של פולאן, המביא דוגמאות רבות לנוצרים חדשים שהגיעו מאיבריה לונציה ולא חזרו ליהדות: B. Pullan, *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550–1670*, Oxford 1983.
- 2 ראו: B. López Belinchón, *Honra, libertad y hacienda (Hombres de negocios y judíos sefardíes)*, Alcalá de Henares 2001, pp. 397–408.
- 3 עיינו: A.A. Sicroff, *Les controverses des statuts de pureté de sang en Espagne du XVe au XVIIe siècle*, Paris 1960; F.M. Burgos Esteban, 'Los estatutos de limpieza y sus pruebas en el siglo XVII: la figura del converso en las denuncias y testimonios', C. Barros (ed.), *Xudeus e conversos na historia. Actas do Congreso Internacional, Ribadavia 14–17 de outubro de 1991*, 1, Santiago de Compostela 1994, pp. 359–381; J. Hernández Franco, *Cultura y Limpieza de Sangre en la España Moderna. Puritate Sanguinis*, Murcia 1996.

יוסף קפלן

שנמנע ממנו בארץ מולדתו, אך בעקבות מפגש בליוורנו עם הרופא אליהו מונטאלטו, אנוס שחזר ליהדות באותו הזמן, גמלה בלבו ההחלטה להצטרף אל כלל ישראל. הוא שינה את שמו לרעואל ישורון והפך לחבר פעיל בקהילה הספרדית באמסטרדם.⁴ קהילות הפזורה הספרדית המערבית יצאו מגדרן כדי למשוך אליהן נוצרים חדשים ולהחזירם אל היהדות, אך לא תמיד הוכתרו מאמציהן בהצלחה. רבים מצאצאי האנוסים היו בעלי הכרה נוצרית חזקה וקצתם הצליחו להיטמע בחברת הרוב בארצות איבריה על אף הקשיים הרבים שנערמו על דרכם. אלה ששאפו להתבולל אטמו את אוזניהם מלשמוע את הפצרות קרובי משפחותיהם שכבר נקלטו ביהדות, אשר ביקשו למשוך גם אותם אחריהם.⁵ אחרים הרגישו עצמם קרועים בין הנטיות הסותרות לנצרות וליהדות והתקשו להגיע להכרעה ברורה. גם לא חסרו ביניהם ספקנים שהיו אדישים לכל אמונה דתית. נוצרים חדשים רבים נעו, במשך שנים רבות, בין מדינות וערים במזרח ובמערב, מבלי שהצליחו להגיע להחלטה סופית. לעתים, לאחר שכבר הכריעו לכאורה בעד הצטרפות ליהדות, שינו את טעמם וחזרו בהם.

הנה, לדוגמה, סיפורו של פרנאן דה מארטין דה אלמיידה פריירה (Fernão de Martín de Almeida Pereira) מליסבון, שנימול בהמבורג בשנות העשרים של המאה השבע עשרה. כשהגיע לוונציה, בשנת 1623, החליט להופיע מרצונו בפני בית דין האינקוויזיציה כדי שיחזירוהו אל חיק הכנסייה. הוא טען כי נולד למשפחה של נוצרים גמורים, מבני האצולה הפורטוגלית, וכי בפורטוגל ובספרד היה נוצרי נאמן. לדבריו, הלך שולל אחרי שני סטודנטים ממוצא יהודי שפגש בספרד והם שכנעו אותו לעבור לרומא, ובעקבות יציאתו מאיבריה השתבשו חייו. על פי עדותו התגלגל, בניגוד לתכניתו המקורית, לפלנדריה (יש להניח שהתכוון להולנד) ולהמבורג, ושם התוודע אל מהגרים ספרדים ופורטוגלים, והם שכנעו אותו לא לחזור לספרד 'והשפיעו עלי שאהפוך ליהודי, וכך נהגתי ונשארתי עמם שנתיים וחצי'.⁶

והנה מסלול הנדודים והתהפוכות שעבר אסטבן ארס דה פונסקה (Esteban Ares de Fonseca), כפי שתיארו בעדות שמסר בפני האינקוויזיציה במדריד ב־15 במאי 1635. הוא התייצב בפני החוקרים מיד עם שובו לספרד, לאחר היעדרות של שנים, כדי

4 ראו: C. Roth, 'Quatre lettres d'Elie de Montalto', *Revue des études juives*, 87 (1929), p. 141. על אנוסים שביקשו להתקבל למסדר הישועי עיינו: 'קפלן, ר' שאול לוי מורטירה וחיבורו "טענות והשגות נגד הדת הנוצרית"', 'מכמן (עורך), מחקרים על תולדות יהדות הולנד, א, ירושלים תשל"ה, עמ' 9-31. על נסיבות הצטרפותו ליהדות של פאולו דה פינה ראו גם: W.C. Pieterse, *Daniel Levi de Barrios als geschiedschrijver van de Portugees-Israelietische Gemeente te Amsterdam in zijn "Triumpho del gobierno popular"*, Amsterdam 1968, p. 65

5 ראו: רות שם, עמ' 137-165.

6 ראו: פולאן (לעיל, הערה 1), עמ' 222-223.

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

להצטדק על שנימול באמסטרדם, אף שלא התכוון לנטוש את הנצרות. לדבריו, עזב את פורטוגל ונמלט לבאיונה רק משום שהסתבך עם בית דין האינקוויזיציה בליסבון, שהאשים אותו בהתייהדות על לא עוול בכפו. לצרפת הגיע 'כקתולי המאמין במה שמאמינה ומורה האם הקדושה, הכנסייה הקתולית הרומית'. עוד טען כי הנוצרים החדשים בבאיונה ובבורדו ניסו, ללא הצלחה, לשכנע אותו לנטוש את הנצרות, אך הוא המשיך לדבוק בה גם כשהגיע לאמסטרדם בשנת 1624. היות שהיה שרוי במצוקה גדולה, ביקש סיוע מקרובי משפחתו בקהילה הספרדית. ואולם הם:

החלו להשתדל שיהפוך ליהודי וביקשו למול אותו, ואף אמרו לו כי ימולו אותו בכוח, ואפילו אם יסרב ימולו אותו, כי הוא נולד לבת ישראל; לאחר שנוכחו לדעת כי סירב להימול ולא רצה להיות יהודי, שמו אותו תחת השגחת רב בשם מורטרה, שהטיף למען תורת משה, וביקש לשכנע אותו שיקיים את הכתוב בה. לאחר ששהה במחיצתו שישה חודשים ויותר, והתחוויר להם כי אין בכוחם לשכנע אותו, הכריזו עליו חרם בבתי הכנסת (*pusieron excomuni3n en las Sinagogas*), ששום יהודי לא ישוחח אתו, ולא יישא ולא ייתן עמו. ורק לאחר חמישה עשר או שישה עשר יום, שבהם איש לא דיבר אתו ואיש לא סייע לו, חזר בו והסכים שימולו אותו. ומשמלו אותו נתנו לו את השם דוד.⁷

העיון בעדות הזאת מעורר תמיהה, ויש מקום לפקפק באמינותם של מקצת הפרטים המובאים בה. אסטבן עבר גלגולים רבים בימי חייו והחליף את עורו בהתאם לנסיבות חייו המשתנות. עם שובו לספרד הופיע ביוזמתו בפני חוקרי האינקוויזיציה, בכוונה ברורה לטהר את עצמו על חטא התייהדות ועל חייו כיהודי במשך תקופה ממושכת, אף שנולד להורים נוצרים וקיבל את סקרמנט הטבילה. משום כך השתדל להמציא נימוקים משכנעים לסיבות שהביאו אותו לחיות בין יהודים במקומות שאליהם התגלגל. הוא הופיע בפני בית דין האינקוויזיציה כדי להבטיח לעצמו קו הגנה סביר, במקרה שתימסר נגדו עדות מצד מי שאולי נתקלו בו מחוץ לספרד וראו אותו יושב בין יהודים ונוהג כמותם. וחמור מכול: בימי שהותו באמסטרדם הוא נימול, ואת העובדה הזאת לא ניתן היה להכחיש בפני הרופאים והכירורגים של האינקוויזיציה.

בעיני האינקוויזיציה נחשבה ברית המילה לאחת העבירות החמורות ביותר שניתן היה לייחס לנוצרי חדש. זאת ועוד, לעומת הנוצרים החדשים, שנימולו בילדותם ויכלו

7 עדות זו פרסם J. Caro Baroja, *Los Judíos en la España Moderna y Contemporánea*, vol. 3, Madrid² 1978, pp. 359–364. על נודדיו לאחר מילתו, שהובילו אותו אל איטליה ואפילו אל האימפריה העות'מנית, ראו: י' קפלן, 'המאבק נגד השיבה לאיבריה בפזורה הספרדית', ציון, סד (תשנ"ט), עמ' 70.

יוסף קפלן

להטיל את האחריות על הוריהם, אלה שניתן היה להוכיח שנימולו בבגרותם היו צפויים לעונש כבד, כי כל האחריות הייתה מוטלת עליהם. העברה נחשבה חמורה שבעתיים אם נימולו מחוץ למלכויות איבריה, במרכזים של נוצרים חדשים לשעבר, כי הדבר העיד על התחברות מכוונת עם כופרים, דהיינו נוצרים נמלטים שנטשו את הכנסייה והפכו יהודים.⁸ אסטבן ניסה להקדים תרופה למכה, וכדרכם של נוצרים חדשים רבים שחזרו לספרד ולפורטוגל אחרי שהצטרפו לדת היהודית, הציג עצמו בתור מי שנפל קרבן לתככים של יהודים, שניצלו את בדידותו ואת מצוקתו כדי להפיל אותו ברשתם ולכפות עליו את אמונתם. עדותו בפני חוקרי האינקוויזיציה היא אפולוגטית ומגמתית, אך אין סיבה שנדחה אותה על הסף. היא משקפת את קשיי הקהילות הספרדיות במערב אירופה באותם ימים, לנוכח המגע עם נוצרים חדשים שסירבו להצטרף ליהדות.

תוכן הסיפור הולם את האווירה בקהילה הספרדית באמסטרדם בשנות העשרים של המאה השבע עשרה. ידוע כי ב־12 במאי 1622, מספר שנים לפני הנידוי שהוטל על אסטבן, התרחש שם אירוע דומה: ראשי שלושת הקהלים הספרדים פנו אל אדם בשם פרנסיסקו לופס קאפאדוסה (Francisco López Capadose), 'היות שהוא בן לאומתנו העברית והוא מודה בגלוי באחדות האל המבורך', ודרשו ממנו ומבניו שימולו עד 'ליום ג' בתמוז הקרוב' (11 ביוני), 'ואם לא ינהגו כך [עד תום] פרק זמן זה, ינודו בידי האומה'. פרנסיסקו היה איש אמיד, שיכול היה להתקיים בכוחות עצמו, ומשום כך לא נבהל מן האיום שהטילו עליו הפרנסים וסירב להיענות לתביעתם.⁹ במקום כאמסטרדם יכול היה סוחר אמיד כלופס קאפאדוסה להרשות לעצמו לחיות מחוץ לקהילה היהודית. מאז ברית אוטרכט שנחתמה בשנת 1579, שהניחה את היסודות לרפובליקה של שבע הפרובינציות המאוחדות, הפך חופש המצפון לאחד מעיקרי היסוד של המדינה

8 לדעת גיטליץ נמנעו מרבית האנוסים באיבריה מלקיים את מצוות המילה. ראו: D.M. Gitlitz, *Secrecy and Deceit: The Religion of the Crypto-Jews*, Philadelphia–Jerusalem 1996, p. 204. יחד עם זאת, מצויות עדויות מהימנות לא מעטות על אנוסים בספרד ובפורטוגל שדאגו שילדיהם יימולו ועל אנוסים שנימולו בגיל מבוגר. ראו גם: Y.H. Yerushalmi, *From Spanish Court to Italian Ghetto. Isaac Cardoso: A Study in Seventeenth-Century Marranism* and *Jewish Apologetics*, New York–London 1971, pp. 37–38, 133. הערה 40.

9 ראו: Livro dos termos da Ymposta da Nação, עמ' 1r. פנקס זה מופקד, יחד עם כל מסמכי ארכיון הקהילה הספרדית באמסטרדם, בארכיון העירוני של אמסטרדם, וסימונו שם: PA 334, No. 13. על רבים מבני משפחת קאפאדוסה, שפעלו בקהילות הספרדים באמסטרדם ובמקומות אחרים במערב אירופה ובעולם החדש במאות השבע עשרה והשמונה עשרה ראו מאמריהם של B. Brewster וססיל רות בחיבור: I. da Costa, *Noble Families among the Sephardic Jews*, Oxford 1936, ובמיוחד עמ' 163–173, 189–204. פרנסיסקו לופס קאפאדוסה הצטרף לאחר מכן אל הקהילה הספרדית; הוא נפטר באמסטרדם בשנת 1657 והוא ככל הנראה אביו של אברהם ישראל קאפאדוסה, שהיה פעיל בקהילה הספרדית באמסטרדם עד למותו בשנת 1681.

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

הצעירה.¹⁰ אפילו הכנסייה הקלוויניסטית, שהוכרה בתור הכנסייה הציבורית הבלעדית של הרפובליקה, לא יכלה לכפות את אמונותיה ודעותיה על תושבי המדינה. כנסייה זו יכלה להטיל את מרותה רק על מי שהיו מוכנים להימנות עם חבריה מרצונם החופשי. מובן מאליו שגם בידי הקהילה היהודית הספרדית לא היה הכוח לכפות את מרותה על מי שמלכתחילה לא היו מוכנים לקבל מרות זו, ובוודאי שלא יכלה לכפות דבר על נוצרים חדשים שהגיעו מאיבריה להצטרף אל שורותיה. היא יכלה להפעיל לחץ כלכלי וחברתי רק על חסרי האמצעים שביניהם, אלה שנוקקו לסיוע או לתמיכה.¹¹ קאפאדוסה ובני ביתו, בשונה מאסטבן ארס דה פונסקה, יכלו לנהל חיים עצמאיים מבלי להזדקק לחסדי הקהילה. היה ביכולתם להתעלם מאיומי הפרנסים ולחיות מחוץ לקהילה מבלי שהדבר ישפיע על מעמדם בעיר או על מצבם הכלכלי.

קהל 'בית ישראל', הקהל הספרדי השלישי שהוקם באמסטרדם בשנת 1618, ניסח בט"ז באב ש"פ (15 באוגוסט 1620) תקנה שאסרה את הכניסה לבית הכנסת על מי שלא יימולו עד לשבת שלפני ראש השנה הקרוב:

כדי שטמאים לא ייכנסו אל בית הכנסת בזמן שאלוהים שופט את עמו; ואם לא יימולו עד לאותו יום, אנו מצווים שלא ייכנסו עד שיעשו זאת. ואם יגיעו במהלך השנה אנשים נוספים [מספרד ומפורטוגל – י"ק], שמסיבות כלשהן לא נזדמן להם להימול, תינתן להם ארכה של חודשיים, ולאחר פרק זמן זה לא יורשו להיכנס אל בית הכנסת עד שיימולו.¹²

סביר להניח כי תקנות ברוח זו היו קיימות גם בשני בקהלים הוותיקים יותר באמסטרדם, 'בית יעקב' ו'נווה שלום', אך פנקסייהם לא השתמרו. נראה ששלושת הקהלים לא

- 10 H.H. Rowen (ed.), *The Low Countries in Early Modern Times: A Documentary History*, New York 1972, pp. 73 ff.; B.J. Kaplan, *Calvinists and Libertines: Confession and Community in Utrecht, 1578–1620*, Oxford 1995, esp. pp. 270–272
- 11 על השפעת חופש המצפון על מעמד הקהילה היהודית באמסטרדם ראו: Y. Kaplan, 'Secularizing the Portuguese Jews – Integration and Orthodoxy in Early Modern Judaism', *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts*, VI (2007), pp. 99–110
- 12 ראו: Livro de Ascamoto do Kahal Kados Beth Israel, PA 334, No. 10 (לעיל, הערה 9), עמ' 60: 'Os Sres. do maamad deste K.K., zelando a honra do Sr. bendito e cargo de suas conções com imformação dos sabios desta çidade acordarão de pedir a todos os Sres ynsircunsidos que a elle vem, que cumprão com a obrigação que tem, tomando para isso de termo atee o Sabath antes de Roshasanna para não entrarem immundos na congregação em tempo que o Sr. julga seu pouo que permita seja com mizericordia, e se atee ditto dia o não fizerem hordenão que dali por diante não venhão mais a ella tee que o ajão feito, e se de nouo vierem outras pessoas este anno, não podendo logo sircunçidarse per falta de occaizião, se lhes daa dous mezes de termo, e passados não serão mais admitidos tee o faserem [...]'

יוסף קפלן

הסתפקו בחסימת הכניסה לבתי הכנסת בפני הבלתי נימולים אלא גם הטילו עליהם נידוי חברתי, כפי שאכן משתמע מעדותו של אסטבן ארס דה פונסקה. ואולם, כדי שהנידוי יהיה יעיל, הכריזו בבתי הכנסת חרם על מי שיבואו במגע עם המסרבים להימול. זוהי ככל הנראה משמעות החרם שהכריזו עליו בבתי הכנסת, כפי שמספר אסטבן בעדותו. הפרנסים לא יכלו להחרים אותו כי טרם הצטרף באופן רשמי ליהדות, אבל יכלו להפעיל עליו לחץ חברתי באמצעות נידוי.

אסטבן הזכיר בוידויו בפני האינקוויזיציה את התפקיד המכריע של הרב שאול לוי מורטרה במאמצי השכנוע שהופעלו עליו. והנה בשנת 1619, בימים שמורטרה עשה את צעדיו הראשונים בקהילת הספרדים בעיר, הוא נשא דרשה נוקבת בבית הכנסת על החשיבות העליונה של ברית המילה. מורטרה יצא בתקיפות נגד מי שסירבו לקבל את אות הברית, ואלה כנראה לא היו מעטים, והדגיש כי מי שאינם מקיימים את מצוות המילה, לא זו בלבד שעונשם כרת אלא שעל כל רגע ורגע של עיכוב בקיומה של המצווה, ללא סיבה מוצדקת, הם מתחייבים כרת נוסף. הוא חזר על הדרשה הזאת בשנת 1626, אולי בעקבות ההדים הציבוריים שעורר העימות עם אסטבן ארס דה פונסקה. הוא מצא לנכון לדרוש את אותה הדרשה גם בשנת 1650, בימים שבהם גבר זרם הנוצרים החדשים מספרד לאמסטרדם, על רקע המשברים הכלכליים שפקדו את הממלכה האיברית ובעקבות נפילתו של הקונדה הדוכס דה אוליבארס (de Olivares).¹³ מסתבר שלא כל מי שיצאו מספרד באותו גל, שהזרים למרכזי הפזורה הספרדית-המערבית בנקאים וסוחרים שהיו לפנים בני חסותו של אוליבארס, מצאו לנכון להצטרף ליהדות.¹⁴ גם הקהילה הספרדית בלונדון, שהחלה לקרום עור וגידים באמצע המאה השבע עשרה, נאלצה להתמודד עם תופעת המסרבים להצטרף ליהדות. ידוע כי בימיה הראשונים של הקהילה הזאת, שהוקמה בסוף תקופתו של קרומול, פעלה בה קבוצה

13 ראו: M. Saperstein, *Exile in Amsterdam. Saul Levi Morteira's Sermons to a* Congregation of 'New Jews', Cincinnati 2005, pp. 299–300 והשוו: Ishac Athias, *Thesoro de Preceptos adonde se encierran las joyas de los Seyscientos y treze Preceptos que encomendó el Señor a su Pueblo Israel*, Amsterdam 5409 [1649], Primera Parte, 215, fol. 61r: 'Porque solo este Affirmativo, y el Carnero Pascual tienen esta pena'

14 על המשברים בימי כהונתו של אוליבארס ראו: J.H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares. The Statesman in an Age of Decline*, New Haven–London 1986, esp. pp. 409–673 נגד הדעה הגורסת כי שאוליבארס גילה יחס אוהד כלפי הנוצרים החדשים ראו: J.I. Pulido Serrano, *Injurias a Cristo. Religión, política y antijudaísmo en el siglo XVII*, Alcalá de Henares 2002. ניתוח מפורט על הפעילות הכלכלית של הנוצרים החדשים בתקופתו של דה אוליבארס ועל גורלם לאחר נפילתו, ראו: M. Schreiber, *Marranen in Madrid 1600–1670*, Stuttgart 1994

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

של נוצרים חדשים שהגיעו מאיבריה ולא נימולו. הרוב המוחלט מבין עשרים וששת הגברים מבני 'האומה הספרדית-הפורטוגלית' שישבו בבירת אנגליה בשנת 1656, בימים שבהם ניהל ר' מנשה בן ישראל את מגעיו הדיפלומטיים למען שיבת היהודים, היו נוצרים חדשים והם הקפידו להפגין חזות קתולית. ואולם משפרצה המלחמה בין אנגליה לספרד, הם נאלצו במפתיע, ומבלי שהתכוונו לכך מלכתחילה, להזדהות בתור יהודים. באפריל 1656 הוחרם הרכוש של הסוחר אנטוניו רודריגס רובלס (Antonio Rodríguez Robles) משום שהשלטון האנגלי ראה בו נתין הכתר הספרדי. הנוצרים החדשים האחרים שישבו בלונדון חששו שצפוי להם גורל דומה, ועל כן הודרוזו להכריז על זהותם היהודית, כדי להתנער מן הדימוי הספרדי-הקתולי שדבק בהם. קרומוול, שנכשל זמן קצר קודם לכן בניסיונו להעביר החלטה המתירה התיישבות יהודית באנגליה, העניק לחברי הקבוצה הזאת, בהסכמה שבעל פה בלבד, את הזכות לקיים את הפולחן היהודי בבית פרטי, ולקבור את מתייהם בבית עלמין משלהם.¹⁵ ואולם, גם לאחר שהותר להם באופן חצי רשמי לבטא את יהדותם, העדיפו אחדים מהם להצניע את זיקתם ליהדות וקצתם אפילו לא נימולו.

רוב הנוצרים החדשים שהגיעו ללונדון בשנות השישים של המאה השבע עשרה, כשהממטר המלוכני הוחזר על כנו עם שובו של צ'רלס השני לאנגליה, המשיכו להשתמש בשמותיהם הלועזיים, שבהם היו מוכרים בעולם הנוצרי. השימוש בשמות אלה היה מקובל אצל האנוסים שחזרו ליהדות בקהילות הפזורה הספרדית. על פי רוב נועדו השמות הלועזיים לצורכי המסחר, למגעים הרשמיים עם הרשויות, ולכתובות מכתבים לסוכנים בספרד ובפורטוגל או לקרובי המשפחה שהשאירו שם, כדי לא לסכן את הנמענים; בתוך הקהילה הם השתמשו בשמות היהודיים שקיבלו לאחר הצטרפותם לקהל ישראל.¹⁶ עם זאת, במקצת המקרים, ובמיוחד בקהילות הספרדיות החדשות בצפון-מערב אירופה, הם המשיכו להזדהות בשםם הלועזי גם בתוך הקהילה, והעדיפו אותו על פני השם היהודי, והדבר עורר תרעומת בין הרבנים ובעלי התשובה הנוקדנים. ר' יצחק עטיאש, לדוגמה, התמרמר על המציאות הזאת בספרו 'אוצר המצוות', והתריע נגד השימוש 'בשמות הזרים של הפגאנים, המקובלים מאוד באזורים אלה שבפלנדריה [הכוונה להולנד – י"ק]; וזאת מידה רעה שדבקה באנשים מסוימים [...] שנוהגים להשתמש בשמות אלה אפילו במקומות הקדושים'.¹⁷

15 ראו: D.S. Katz, *Philo-Semitism and the Readmission of the Jews in England*, Oxford 1982, pp. 235 ff.

16 ראו: ש' אסף, 'אנוסי ספרד ופורטוגאל בספרות התשובות', מאסף ציון, ה (תרצ"ג), עמ' לט.

17 ראו: אטיאס (לעיל, הערה 13), 'Y es una cosa (cierto) aurian de poner gran fuerça, y es material de los nombres, agenos de Paganos que por estas partes de Flandes, se frequentan tanto, vicio tan pegado con algunos, que es para

יוסף קפלן

דפוס זה של חיים כפולים לא נעלם מיהדות אנגליה אפילו לאחר שנת 1663, שבה כבר זכתה הקהילה הספרדית להכרה רשמית וקיבלה את השם 'שער השמים'. באותם ימים הגיעה ללונדון חבורה גדולה של נוצרים חדשים בפמליה של הנסיכה הפורטוגלית קתרינה מברגאנסה. לא זו בלבד שמוצאם היהודי לא הניע אותם להצטרף אל הדת היהודית במקום שהדבר היה בו בגדר האפשר, אלא שלמרביתם לא הייתה שום זיקה ליהדות, מלבד זיקת המוצא. יחד עם זאת, ועל אף העובדה שלא נימולו, שמרו אחדים מהם על קשרים חברתיים הדוקים עם הציבור היהודי ואפילו נהגו לבקר בבית הכנסת! השפעתם החברתית והציבורית על העדה הספרדית הייתה בלתי מבוטלת, וקברניטי הקהילה בלונדון לא תמיד ידעו כיצד להתמודד עם מצב עניינים מורכב זה.¹⁸ ר' יעקב ששפורטש, שהגיע לשם בשנת 1664, לאחר שנתמנה לרב הקהילה החדשה, לא השלים עם המציאות הזאת ויצא למאבק נגד הבלתי נימולים. הוא ביקש להנהיג בקהילת לונדון את התקנה שהתקבלה באמסטרדם יותר מארבעים שנה קודם לכן ולמנוע מאלה שלא נימולו את הכניסה לבית הכנסת. ברוח הלחימה שאפיינה את פועלו הציבורי בכל שנות חייו, הצליח להביא לסילוקם של כל מי שסירבו לקבל את אות הברית, כולל כמה מן הסוחרים האמידים והמשפיעים ביותר בקהילה.¹⁹ ואולם מאבקו העיקש לא פתר את הבעיה מן השורש, וכשעזב את לונדון שנה לאחר בואו, בעקבות מגפת הדבר שהפילה חללים רבים בעיר, יכלו כמה מן המסולקים לנשום לרווחה ולחזור ולבקר בבית הכנסת באין מפריע.

לא הכול נקטו בגישתו הנוקשה והבלתי מתפשרת של ששפורטש. מסתבר שקהילות מסוימות לא מנעו מן הבלתי נימולים מלבוא לבית הכנסת. כחמישים שנה לאחר העימות של ששפורטש בלונדון, נדרשו גם רבני הקהילות הספרדיות בפיסא ובליוורנו לתת את דעתם על נוכחותם של בלתי נימולים בבית הכנסת. ר' יעקב בן משה שיניאור (Senior) חיווה את דעתו על מקרה של 'א'חד] מאנוסי הזמן הציל את נפשו מני שחת ארץ גזרה ובא לעיר שדרים בה ישראלים ובסוד ישרי[ם] ועדה מודה ה' בכל לבב'. לעומת הבלתי נימולים בלונדון, שלא הצטיינו בדבקות בתורת ישראל, קיים האיש הזה

ellos habito, y tanto assi, que hasta en los lugares santos, usan dellos, cosa bien facil de remediar a los temientes del Señor, y sus siervos, hijos de Abraham Ishac e Iacob, cuyos nombres misteriosos, y amados del Señor, y otros tales, nos tocan a nos sus hijos, y no vestidos estraños indignos al cuerpo de Israel'

L. Wolf, 'The Jews of the Restoration 1660–1664', *Transactions of the Jewish Historical Society in England*, V (1902–1905), pp. 4–42 18

תשבי זיהה את שלמה פראנקו ואת אחד האחים פראנסיה (Francia) בין אותם הפורטוגלים שעמם התעמת ששפורטש. ראו מאמרו: 'ידיעות חדשות על קהילת ה"אנוסים" בלונדון על פי אגרות ששפורטש בשנת תכ"ה (1664–1665)', א' מירסקי ואחרים (עורכים), גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל המוגשים לפרופסור חיים ביינארט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 470–496. 19

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

את המצוות באדיקות, 'וזמנין תלתא ביומא (=ושלוש פעמים ביום) ברך על ברכותי ומצלי (=ומתפלל) קורא ק"ש (=קריאת שמע) וברכותיה ומתעטף בציצית ומתעסק במצוות כאשר הוא מזרע אברהם אבינו'. ועל אף דבקות זו: 'עדיין לא נכנס בבריתו לסבת ממונו הנמצא מפוזר ומפורד בידי גוים באותה העיר אשר יצא משם', ומשום כך התחבט 'אם לא ויצטרך לשוב שם להציל ממונו לא לכוונה נפסדת ח"ו'. והנה, בימי שהותו בקרב הקהילה היהודית 'פגע בו הרגל ובבית הכנסת קנה מצוות פתיחת שערים להוציא ס"ת (=ספר תורה) מארון הקודש וליתנו מידו ליד המוליכו לבימ[ה]'. שיניאור התחבט בשאלה: 'אם כפי הדין מותר להניחו שיתעסק במצווה זו ולאחוז בדבר קדושה כזה כל עוד שלא מל ולא טבל ואין בזה נדנדוד איסור או אם יש לדחותו ולמחות עליו ולעכב על ידו כשם שאין מספיקים בידו להניח תפילין עד היותו מהול'. מנוסח דבריו עולה כי נטה להתיר לו לאחוז בספר התורה על אף היותו בלתי נימול. לעומתו טענו כמה תלמידי חכמים בני הישיבה הכללית של ק"ק ליוורנו:

אין השעה צריכה לכך ואין להשוותם לישראלים גמורים להתיר להם ההשתמשות בדברי קדושה כל עוד שלא נמולו כי נפיק ממנו חורבא (=יצא ממנו דבר רע) כי יתנצלו בהכנס בבריתו של אברהם אבינו בראותם שעם היותם ערלים אין מונעים מהם דבר ומשתמשים בכל דברי קדושה כישראלים גמורים מה שאין כן כאשר יושם אי זה הבדל מפורש ביניהם כי אז כל אחד ואחד [חד] ימהר יחיש מעשהו להשלים חוקו ולמול בשר ערלתו כדי להיות נמנה לכל דבר שבקדושה כישראל עם קרובו יתברך.

ועוד הוסיפו וכתבו: 'המונעים עצמם ומאחרים להמול לא לסיבת אונס כי אם לסיבת עצלות יש להחמיר מאד עליהם ולמנעם מהשתמש בשום דבר של קדושה ושלא יתעטף בציצית ולא יבואו להתפלל בבית הכנסת כי אם יחידים בביתם עד שיהיו נמולים כמונו והיינו לעם א[חד]'.²⁰

כמה מן הנוצרים החדשים שהגיעו ללונדון לאחר ייסוד קהילת 'שער השמים' ונשארו איתנים בעמדתם שלא להימול התמידו בקשריהם החברתיים והכלכליים עם חברים בקהילה. יהודי מאמסטרדם בשם אברהם ישראל סאגאצ'ה (Zagache), שביקר בלונדון סביב שנת 1684, הכין רשימה מפורטת של כל ארבע מאות וארבע עשרה הנפשות של 'האומה הספרדית-הפורטוגלית' שמצא שם. הוא רשם לא רק את שמות חברי הקהילה הפעילים אלא גם את השמות של עשרה גברים בלתי נימולים ואת שמות בני משפחותיהם. סאגאצ'ה התרשם כי חברי הקהילה לא התנערו מן הבלתי נימולים

20 ר' רפאל מילדולה, שו"ת מים רבים, אמשטרדם תצ"ז, יורה דעה, חלק שני, שאלות נא-נב. וראו גם תשובתו המחמירה של רפאל מילדולה עצמו, שם, שאלה נג. והשוו: אסף (לעיל, הערה 16), עמ' כז-כח.

יוסף קפלן

והמשיכו לראות בהם חלק מעדתם. המרכיב הדתי לא היה בו אפוא כדי למצות את הזהות הקולקטיבית של קהילת הספרדים בלונדון.²¹ לתופעה זו היו השלכות יוצאות דופן על קהילת 'שער השמים' ועל חיי המשפחה של חבריה, מאחר שכמה מחברי הקהילה לא נמנעו מלבוא בקשרי נישואין עם הבלתי נישואים. ה'מעמד' של הקהילה אמנם הביע הסתייגות מן התופעה הזאת, אך הסתייגות זו הייתה רפה וחסרת שיניים, ולא הצליחה לפרום את מרקם היחסים ההדוק שחיבר בין כלל משפחות 'האומה' הספרדית-הפורטוגלית' שבבירה האנגלית.²²

מקצת הנוצרים החדשים שלא הצטרפו לקהילה המשיכו לנהוג כדרכם של האנוסים באיבריה: הם קיימו מנהגים יהודיים מסוימים אך נמנעו מלקיים מצוות מרכזיות, דוגמת ברית מילה. ואולם, אם האנוסים בספרד ובפורטוגל נהגו כך מפני אימת האינקוויזיציה, הרי בני 'האומה' בלונדון, שהסתפקו בקיום מצוות מינימלי, עשו זאת ללא שום אילוצים חיצוניים. אכן, בשונה מן המדיניות שהתקבלה בקהילה גדולה ומגובשת כמו זו של אמסטרדם, שבה נאסר כל שיג ושיח עם הבלתי נישואים, התיר המעמד בלונדון לקיים קשרים עמם 'כדי שלא לפגוע במסחר'.²³ תקנות שונות בקהילת 'שער השמים' מתייחסות אל פורקי עול אלה בתור אנשים 'שהסתלקו [מן הקהילה] כדי ליהנות מחירותם'.²⁴ וכך, משנפרץ הגדר בין המצטרפים ליהדות לבין אלה שלא היו מוכנים לעשות את הצעד המכריע הזה, קשה היה להגביל את המגעים ביניהם לתחום העסקי בלבד ולמנוע קשרים בתחומים אחרים, כולל קשרי חיתון. כמה מן הבלתי נישואים ביקשו לשמור על מנהגים יהודיים מסוימים ואף הביעו רצון להתחתן כדת משה וישראל, בטקס יהודי שיכלול את כל המרכיבים המסורתיים. ההחלטה המיוחדת שהתקבלה בשנת 1678 משקפת מצב משונה זה:

שאם בת ישראל [...] תינשא על ידי מי שלא נישוא – שאיש יהודי, יהא זה מיחידי קהל זה או לאו, לא יבוא לטקס הנישואין או למסיבה שתיערך אחריו; ואסור לשמש עדים בקידושין, או לכתוב את הכתובה או לחתום עליה, או לומר את שבע הברכות או להיות נוכח בשעת אמירתן; ומי שיעבור על איסור כלשהו מכל האיסורים האמורים – יחרם, ויחד עמו יחרמו כל מי שידעו על המעשה ולא יודיעו לאדונים של המעמד.²⁵

21 כתב היד של הרשימה מצוי בספריית עץ חיים/מונטזינוס שבאמסטרדם, סי' 48 D 43. היא פורסמה בידי: L.D. Barnett, *Bevis Marks Records*, 1, Oxford 1940, pp. 16–20. והשוו: A.S. Diamond, 'The Community of the Resettlement, 1656–1684: A Social Survey', *Transactions of the Jewish Historical Society in England*, XXIV (1975), pp. 134–150

22 ראו: י' קפלן, מנוצרים חדשים ליהודים חדשים, ירושלים תשס"ג, עמ' 185–186.

23 ראו: Libro de los Acuerdos A, ארכיון הקהילה הספרדית בלונדון, עמ' 13r.

24 ראו: Libro do Mahamad A, שם, עמ' 16r.

25 שם, עמ' 6r.

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

המעמד בלונדון לא היה מסוגל להפעיל לחץ יעיל על אנשים במעמד החברתי של דוארטה דה סילבה (Duarte da Silva) והרופא פרנאנדו מנדס דה קוסטה (Fernando Mendes da Costa), שהיו בעלי קשרים עם חצר המלכות, ולא היה ביכולתו להשפיע עליהם השפעה של ממש כדי שיימולו. פרנאנדו מנדס התחתן זמן קצר לפני ההחלטה האמורה עם איסבל (רחל) מארקס (Marques), בתו של הגביר דיאגו רודריגס מארקס, שהייתה יהודייה לכל דבר.²⁶

לעומת זאת, ידעו פרנסי הקהילה לנקוט קו תקיף ונמרץ כלפי מהגרים עניים, שלא יכלו להרשות לעצמם לשלם את מחיר ההחלטה להימול. התמיכה בהם הותנתה בהכרעתם הברורה לקשור את גורלם בקהילה היהודית, וברוב המקרים נשאו פרי הלחצים והאיזמים שהופעלו עליהם. בשנת 1727, בימי חידוש המשפטים נגד האנוסים בספרד ובפורטוגל, ניסה המעמד בלונדון להפנות עשרות נוצרים חדשים עניים שנמלטו מרדיפות האינקוויזיציה אל המושבות האנגליות שמעבר לאוקיינוס האטלנטי, אך הורה לסייע רק למי שיימולו לפני הפלגתם.²⁷ זמן קצר לאחר מכן החליטו הפרנסים להקשיח את מדיניותם ולדרוש ממי שיסרבו להימול להחזיר לקופת הצדקה את כל הסכומים ששולמו עבור הבאתם מאיבריה לאנגליה.²⁸

26 על משפחת מנדס דה קוסטה, שנעה בין הנצרות ליהדות ראו: N. Perry, 'La chute d'une famille sefardie: les Mendes da Costa de Londres', *Dix-huitième siècle*, 13 (1981), pp. 11–25; idem, 'Anglo-Jewry, the Law, Religious Conviction, and Self-Interest (1655–1753)', *Journal of European Studies*, 14 (1984), pp. 1–23. שני האישים האלה מן הקהילה הספרדית ראו: T.M. Endelman, *Radical Assimilation in English Jewish History 1656–1945*, Bloomington–Indianapolis 1990, pp. 12, 14, 23; E. Samuel, *At the End of the Earth: Essays on the History of the Jews of England and Portugal*, London 2004, pp. 194–197, 243–245. וראו: Libro do Mahamad A. ארכיון הקהילה הספרדית בלונדון, עמ' 6r.

27 ראו: Libro do Mahamad B, שם, עמ' 32a ואילך, בהחלטות מי' בסיוון תפ"ז (30 במאי 1727).

28 שם, עמ' 36b, בהחלטה מכ"ח בחשוון תפ"ח (11 בנובמבר 1727): '[...] avendo vindo alguns sujeitos q[ue] depois de averlhes pago o frete, dadolhe assistencia se tem jdo p[ar]a fora jnsercunsizos, por tanto fazem saber os dittos SSres do Mahamad q[ue] se de oje em diante qualquer pessoa q[ue] vier de dittas ou outras partes a judaismo y estiuer quinze dias sem sircunçidar salvo justo empedim[en]to, não tão som[en]te lhe não darão ajuda alguma nem despacho, porem passado ditto termo o persiguirão p[e]lo frete ja pago [...]' להימול תוך חמישה עשר יום אינה מדויקת, ואין ספק כי החלטה זו התייחסה רק לעניים ולמקבלי הסיוע. והשוו: R.D. Barnett (ed.), *Bevis Marks Records IV: The Circumcision Register of Isaac and Abraham de Paiba (1715–1775)*, London 1991, pp. 2 ff. לעומת זאת מתקנה מס' 30, שבהסכמות המתוקנות משנת 1693, ניתן להבין כי באותם ימים כבר הנהיגו שהמהגרים מאיבריה יימולו תוך שלושים יום לבואם ללונדון, וראו: Libro de los Acuerdos B.

ב. בין זהות אתנית לזהות דתית

העמדה הרשמית של הנהגת הקהילות כלפי האנוסים שטרם חזרו ליהדות הייתה שונה מן היחס הרגשי שרווח כלפיהם בציבור היהודי הרחב שחי במרכזי הפזורה הספרדית. בתודעתם של רוב בני הקהילות של 'האומה' הספרדית נתקיימה לאורך תקופה ארוכה זיקה אתנית כלפי האנוסים, ואפילו כלפי הנוצרים החדשים שזהותם היהודית התפוגגה. העמדה התקיפה שהפגינו רבנים רבים, ודרישתם לקיים הפרדה ברורה בין מי שחזרו ליהדות לבין מי שנותרו ב'ארצות האלילות', לא היה בה כדי לנטרל את קשרי הסולידריות עם קרובי משפחה ועם מכרים שחיו כנוצרים באיבריה, בצרפת, בארצות השפלה ובעולם החדש. בימים הראשונים של הקהילה הספרדית באמסטרדם, כשהתודעה ההלכתית טרם הייתה בה שורשים, טושטשה ההפרדה הזאת אפילו במדיניות הרשמית של הקהילה. היחס המיוחד כלפי האנוסים בא לידי ביטוי ברור בפרק השמיני של תקנות 'החברה הקדושה למתן נדוניה לכלות יתומות ועניות', שנוסדה בשנת 1615. בהגדרת תנאי החברות בה נאמר: 'יתקבלו בתור חברים כל הנעדרים (=מי שישבו במקומות שבהם היהדות הייתה אסורה), כמוסכם בתקנות אלה, ובלבד שתהא ידיעה אמיתית כי הם מאמינים באחדות אדון העולם ומכירים באמת תורתו הקדושה, בין שנימולו ובין שלא נימולו, בין שחיים הם ביהדות ובין שחיים הם מחוצה לה'.²⁹

בקהילת הספרדים באמסטרדם ניתן אפוא מעמד של חברים מלאים גם למי שהיו מוכרים בתור נוצרים חדשים, מבלי שנדרשו להימול או לקיים מצוות כתנאי להצטרפותם. חברותם הותנתה בדבר אחד בלבד: ידיעה ודאית לגבי אמונתם באחדות האל. לעובדה זו יש משמעות מיוחדת במינה אם מביאים בחשבון שחברת הכנסת כלה

ארכיון הקהילה הספרדית בלונדון, עמ' 11 ואילך. מנוסח הדברים לא משתמע כי ננקטו צעדים נגד מי שלא נהגו כך.

29 ההדגשה שלי – י"ק. ראו בעמ' 1 של התקנות המודפסות של חברה זו, צילום בארכיון הקהילה הספרדית באמסטרדם (לעיל, הערה 9), PA 334, No. 1322. בכרוניקה של דוד פראנקו מנדס על תולדות הקהילה הספרדית באמסטרדם מוזכרת חברה זו תחת השם העברי 'חברה קדושה מוהר הבתולות'. ראו: D. Franco Mendes, *Memorias do estabelecimento e progresso dos judeos portugueses e espanhols nesta famosa cidade de Amsterdam: A Portuguese Chronicle of the History of the Sephardim in Amsterdam up to 1772*, eds. L. Fuks and R.G. Fuks-Mansfeld, *Studia Rosenthaliana*, IX (1975), p. 28. על חברה זו ראו: I.S. Révah, 'Le premier règlement imprimé de la "Santa companhia de dotar orfans e donzelas pobres"', *Boletim internacional de bibliografia luso-brasileira*, IV (1963), pp. 650–691; M. Bodian, 'The "Portuguese" Dowry Societies in Venice and Amsterdam: A Case Study in Communal Differentiation within the Marrano Diaspora', *Italia*, 6 (1987), pp. 30–61.

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

הופקדה על טיפוח קשרי הנישואין של בני הקהילה, ובתור שכזאת ניתן היה לצפות שתגלה הסתייגות מן הזר והשונה. אכן, היא הנותנת, ובעיני המייסדים של החברה הזאת לא נחשבו הנוצרים החדשים לזרים ושיוכם לכלל 'האומה' לא הוטל בספק. הדבר בולט עוד יותר לאור העובדה שעל פי תקנות החברה, היהודים האשכנזים נדחו ממנה מכול וכול.

ואולם, היחס המיוחד שממנו נהנו הנוצרים החדשים שישבו ב'ארצות האלילות' לא יכול היה להינתן לאלה מהם שהגיעו אל מקום שבו יכלו לחיות בתור יהודים ובכל זאת נמנעו מלקיים את מצוות ברית המילה. אותו פרנסיסקו לופס קאפאדוסה, שהיה 'בן האומה העברית' והיה 'מודה בגלוי באחדות האל', היה יכול להימנות עם חברי החברה להכנסת כלה באמסטרדם אילו ישב בשנת 1622 בצרפת, בפלנדריה או באנגליה; ולו נשאר אסטבן דה ארס דה פונסקה בספרד או בפורטוגל היה נחשב ל'נעדר',³⁰ שיש להשקיע את מרב האמצעים להחזירו אל כלל ישראל. והנה, מכיוון ששניהם הגיעו לאמסטרדם, הם נדרשו להצטרף אל היהדות ללא סייג, כי ישיבה על הגדר במקום שבו נתקיימו חיים יהודיים גלויים חתרה תחת הניסיון לעצב זהות יהודית משותפת המושתתת על אושיות ההלכה.

לא רק פרנסי הקהילות נאלצו להתמודד עם תופעת הפוסחים על שתי הסעיפים בין הנצרות ליהדות. סכנת טשטוש הגבולות של הזהות היהודית איימה לא רק על אחדות הקהילות אלא גם על שלמותן של משפחות. צוואות רבות מן המאות השבע עשרה והשמונה עשרה משקפות את החשש שניקר בלב רבים מבעלי הבתים שבקהילות הספרדיות, מפני בריחת הונם אל מחוץ למסגרת המשפחה היהודית, או מפני ניתוק יורשיהם או מוטביהם מן האמונה היהודית. אברהם רודריגס מארקס (Marques) מלונדון כתב בצוואתו משנת 1688: '[...] מספר פעמים רציתי כי הרופא פרנאנדו מנדס יקרא את אחד מבניו על שמי; אך אם במהלך השנתיים הבאות הוא ובניו לא יימולו, איש מהם לא יזכה לשום חלק מרכושי'.³¹ יעקב בן אברהם ישראל פריירה, מן הדמויות המרכזיות באליטה החברתית של הספרדים באמסטרדם, התנה בצוואה שחיבר בשנת 1705, כי מפרות הסכום שהותיר ייהנו רק 'קרובי משפחה, שנולדו מנישואין על פי חוק, המקיימים את תורת משה בגלוי'.³² וכשאברהם פנסו פליקס (Penso Felix) הקצה

30 המושג *auzentes*, במשמעות של אנוסים שהם בבחינת נעדרים אך עתידים להצטרף אל היהדות, מופיע במקורות רבים. ועיינו בתקנות 'החברה הקדושה למתן נדוניה', שם, פרק 8: 'todos os *auzentes*'. והשוו: נ' יושע, מיתוס ומטאפורה: הפרשנות הפילוסופית של ר' אברהם כהן הירירה לקבלת האר"י, ירושלים תשנ"ד, עמ' 44; טענת יושע כי כהן הירירה הוא זה שחידש את המושג הזה איננה נכונה.

31 על נישואי פרנאנדו מנדס ראו לעיל, הערה 26. ועיינו: וולף (לעיל, הערה 18), עמ' 22.

32 ראו בארכיון הקהילה הספרדית באמסטרדם (לעיל, הערה 9), PA 334, No. 518; זהו נוסח

יוסף קפלן

בצוואתו כספים לחלוקה לכלות עניות מבנות העדה באמסטרדם, הוא דרש כי המוטבות 'תקיימנה את תורת משה בגלוי'.³³ דברים ברוח דומה כתב הנריקס דה מדינה (Henriques de Medina) בספטמבר 1716: את מנייתיו בחברה ההולנדית להודו המערבית הותיר לאחינו, אך יחד עם זאת ציווה כי נכסים אלה יועברו בירושה, מדור לדור, לזכר הבכור שבמשפחה 'אם יקיים את תורת משה'; ואם יחליט לשאת אישה, 'שתהא זו מבנות אומתנו הפורטוגלית, המקיימת את תורת משה האמורה'.³⁴ ניסוחים מעין אלה שכיחים בצוואות האנוסים לשעבר, וניתן ללמוד מהם על החשש שכרסם בלב רבים לנוכח תופעות של נטישת בני משפחה את היהדות, שקליטתם בה לא צלחה או שסירבו מלכתחילה להצטרף אליה.

ג. טקסי ברית המילה של האנוסים שחזרו ליהדות

כאמור, בואו של נוצרי חדש למקום שנתקיימה בו קהילה יהודית לא העיד בהכרח על נכונותו לשוב ליהדות. התקופה הראשונה במגעיו עם חברי הקהילה הייתה בגדר שלב לימינלי, שבו טרם הוכרע המעבר אל הזוהות החדשה.³⁵ ברית המילה הייתה אמורה להוציא את האנוס ממצבו הבלתי מוגדר, ואת הסכמתו לקבל את אות הברית ניתן היה לפרש כהכרעה סופית להצטרף אל העדה היהודית. מכיוון שמאותו רגע הייתה יהדותו חתומה בגופו, סביר להניח כי נכונותו לחזור לארצות האינקוויזיציה תקטן. יש לזכור כי באיבריה ובמושבות הספרדיות והפורטוגליות שבעולם החדש לא היה גבוה אחוז האנוסים שנימולו במאות השש עשרה והשבע עשרה.³⁶ במקסיקו, משום מה,

שנערך בראש חודש אדר תס"ה; ועיינו: Livro de Escamoth B, בארכיון שם, מס' 20, עמ' 209 ואילך, בנוסח המתוקן מכ"ז באלול תנ"ו (23 בספטמבר 1696): 'Declaro que os que ouvierem de gozar em qual quer tempo tanto dos 4/5 como do 1/5 hão de ser parentes avidos de legitimo matrimonio e que fassão publica proffissão da observansia da ley de Mosseh excluindo a todos os que não tuvierem ambas estas calidades'

33 שם, עמ' 531: 'Todas as pesoas que ouverem de gozar en algum modo desta misva hão de ser de legitima y judaico matrimonio e qui fasão publica profissão da observansa da Ley de Mosseh com a tradisão qui ensinão os sabios de Israel [...]'

34 ראו שם, PA 334, No. 518, עמ' 302: 'com expressa clausa e condisão que aja de profesar a Ley de Mosseh e juntamente que chegando a cazar aya de ser com filhas de nossa Nação Portugueza e observantes da mesma Ley de Mosseh'

35 על מושג הלימינליות ועל התקופה הלימינלית בטקסי מעבר ראו: V. Turner, *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, Ithaca-London 1967, pp. 93-111; idem, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Ithaca 1969, pp. 94-130

36 ראו לעיל, הערה 8.

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

הייתה המציאות יוצאת דופן, ודווקא בה נמצאו נוצרים חדשים רבים שקיימו את מצוות המילה. מתוך מאה ועשרים נידונים בבית דין האינקוויזיציה של מקסיקו בין השנים 1620–1649 נמצאו שלושים ושמונה נימולים.³⁷ מסתבר שבשנות החמישים של המאה השבע עשרה גדל מספר הנימולים בארץ זו. ההיסטוריונית אווה אוכמני חישה כי תשעים ושמונה אחוז מן הגברים שנידונו על עוון התייהדות באוטו דה פה שנערכו במקסיקו באותו העשור, היו נימולים.³⁸

התמונה הייתה שונה תכלית השינוי במקומות אחרים באמריקה הקולוניאלית, ובין הנוצרים החדשים בפרו, לדוגמה, הייתה המילה נדירה ביותר.³⁹ אפילו בין ה-chuetas, אנוסי מאיורקה, שנודעו בדבקותם בקיום מנהגים יהודיים, לא נמצאו נימולים לאורך כל המאה השבע עשרה.⁴⁰ על אף נדירות המילה בין הנוצרים החדשים בעת החדשה המוקדמת, נמצאו ביניהם כאלה שנהגו 'לדקור את העורלה', ואף נתגלו מקרים של ביצוע מלא של כריתת העורלה.⁴¹ כמו כן, היו מוהלים מצפון אפריקה או ממרכזים אחרים בפזורה הספרדית שהיו נכונים להגיע בחשאי לספרד, לפורטוגל, ואפילו למקסיקו, כדי למול נוצרים חדשים, על אף צלה המאיים של האינקוויזיציה.⁴² אסטבן

- 37 ראו: S.M. Hordes, *The Crypto-Jewish Community in Colonial New Spain: 1620–49: A Collective Biography*, PhD dissertation, Tulane University, New Orleans, 1980, p. 214. יש אף מי שטען כי רוב הנידונים במקסיקו על עוון התייהדות בשנות הארבעים של המאה השבע עשרה נמצאו נימולים, אך טענה זו רחוקה מלשקף את המציאות, והשוו: S.B. Liebman, *The Jews of New Spain*, Coral Gables 1970, p. 254
- 38 ראו: E.A. Uchmany, 'El judaísmo de los cristianos nuevos de origen portugués en la Nueva España', A. Haim (ed.), *Society and Community: Proceedings of the Second International Congress for Research of the Sephardi and Oriental Jewish Heritage 1984*, Jerusalem 1991, p. 135
- 39 אכן, המקרה של מנואל פונסקה היה יוצא דופן: הוא נימול בליוורנו, במהלך ביקור שערך שם בתחילת המאה השבע עשרה, לפני צאתו ליבשת אמריקה. ראו: P. Castañeda Delgado and P. Hernández Aparicio, *El tribunal de la Inquisición de Lima, 1570–1635*, Madrid 1989, pp. 436, 447
- 40 ראו: B. Braunstein, *The Chuetas of Majorca: Conversos and the Inquisition of Majorca*, New York 1936, p. 104
- 41 דוגמאות לבדיקות של חשודים בידי רופאים וכירורגים מטעם בתי הדין של האינקוויזיציה האיבריים, שבהם נתגלו אנוסים שנימולו, ראו: 'קפלן, מנצרות ליהדות: חייו ופעלו של האנוס יצחק אורוביו די קאסטרו, ירושלים תשמ"ג, עמ' 8, 42; ירושלמי (לעיל, הערה 8), עמ' 37–38.
- 42 ראו לדוגמה: ח' ביינארט, 'פרשת חייו של בן שאלוניקי שנתגלגל לספרד במאה הי"ז', ספונות, יב [ספר יוון, ב] (תשל"א–תשל"ח), עמ' קצה. הנוצרי החדש גבריאל דה גרנדה (Granada), שהוחזר אל חיק הכנסייה במקסיקו בשנת 1646, סיפר לאינקוויזטורים כי 'נימול בעודו ילד, על פי רצון אמו, בידי רב ידוע שהגיע למקסיקו והיה קרוב משפחה של אביו'. ראו: ליבמן (לעיל, הערה 37), עמ' 209.

יוסף קפלן

דה ארס דה פונסקה סיפר בעדותו בפני האינקוויזיציה כי פגש במדריד, 'לפני כשמונה ימים', את יצחק פרחי (Farque), המוהל שמל אותו בשעתו באמסטרדם, 'ואין הוא בא לכאן אלא כדי למול, והוא מרוויח בעיסוק זה כספים רבים, כי משלמים לו היטב'.⁴³ ואולם, גם אם דברי עדות זו נכונים, ואף היו מקרים נוספים של מוהלים לעת מצוא שפעלו בחשאי בארצות האינקוויזיציה, הרי שאין בכך כדי לשנות את התמונה הכללית: רוב האנוסים שהיגרו מארצות איבריה לא היו נימולים.

אך טבעי הדבר שבמרכזים הספרדיים שבמערב אירופה, שמרבית חבריהם היו אנוסים לשעבר, הפכו טקסי ברית המילה של החוזרים ליהדות לאירועים רבי רושם, שמילאו תפקיד חשוב בחיזוק התודעה היהודית של משפחות היהודים החדשים. היות שרבים מן האנוסים הגיעו אל מרכזי היהדות עם משפחותיהם, נערכו טקסי הברית בצוותא לכלל הגברים במשפחה. כך אירע, לדוגמה, בטקס ברית המילה של בני משפחת פינטו (Pinto), סוחרים ובנקאים בעלי עושר רב, שברחו מספרד לקראת אמצע המאה השבע עשרה. אחד מהם, יצחק דה פינטו, כתב כרוניקה על קורות משפחתו, ותיאר בה את טקס המילה שלו ושל קרוביו. ב-3 בינואר 1647, משהגיעו האחים חיל לופס פינטו (Gil Lopes Pinto; אביו של יצחק) ורודריגו אלווארס (Rodrigo Alvares) פינטו לרוטרדם:

הודיעו לחכם דוד פארדו, המוהל, שיבוא ללא דיחוי מאמסטרדם. וביום אחד הוא מל את אדוני אבי, אברהם פינטו, ואותי, יצחק דה פינטו; ואחרינו הוא מל את אחי אנדרה (Andre), רודריגו (Rodrigo) ואיניגו (Ynigo), והם קיבלו את השמות יעקב, משה ואהרון דה פינטו. ואחרינו נימול דודי, האדון רודריגו אלוורס פינטו, וקיבל את השם דוד דה פינטו [...]. האדון אברהם סוארס (Soares) שימש בתור סנדק של כולנו. וכעבור חמישה עשר יום פדינו, אדוני אבי ואנוכי, את עצמנו, על שום היותנו בכורים. ואברהם כהן פימנטל (Pimentel) קיים את המצווה. החורף של אותה השנה היה הקשה ביותר שידענו זה זמן רב והכביד על החלמתנו, וזו התארכה עד למאוד. לאדוני אבי נגרם שטף דם, ודאגה גדולה אחזה בנו. ולאחר שהחלמנו הלכנו, בשבת הראשונה, לבית הכנסת שבעליית גג ביתו של דוד נחמיאס, המכונה ג'ואאו וייגה (João Veiga).⁴⁴

43 ראו: קארו בארוחה (לעיל, הערה 7), עמ' 361. יצחק פרחי הסתתר בספרד בשם Antonio de Aguiar. הוא מוזכר באמסטרדם בספרי החשבונות של קהל 'בית יעקב' בשנים 1616 ו-1631 (ספרי החשבונות מן השנים 1619-1630 אבדו). ראו בארכיון הקהילה הספרדית שם, PA 334, No. 6, עמ' 115-116; No. 7, עמ' 47a-b.

44 ראו: H.P. Salomon, 'The Pinto Manuscript', *Studia Rosenthaliana*, IX (1975), p. 59. וראו את התרגום האנגלי של המהדיר בעמ' 39 ואילך. ר' דוד פארדו היה בנו של ר' יוסף פארדו. מוצאם היה משלוניקי והם הגיעו לאמסטרדם לאחר שהות בוונציה. דוד פארדו התמנה לאחד

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

בתיאור המאלף של יצחק דה פינטו מוזכרים המרכיבים העיקריים של טקסי השיבה ליהדות בקהילות האנוסים לשעבר: ברית מילה, תפילה חגיגית בבית הכנסת בשבת שלאחר הברית, ואם הנימולים היו בנים בכורים – גם פדיון הבן. בתקנות היסוד של קהילת 'תלמוד תורה' באמסטרדם נקבע כי הנימולים החדשים יעלו לתורה, ואף יחרגו מן הכלל הנהוג בקהילה, שהעליות לתורה והמצוות האחרות בבית הכנסת יחולקו בהגרלה.⁴⁵

בדברי יצחק דה פינטו אין שום התייחסות לנשים במשפחתו ואין בכך כדי להפתיע. לא מצאנו בכל המקורות העומדים לרשותנו שהשיבה של הנוצרות החדשות אל חיק היהדות הייתה כרוכה בטקס מיוחד.⁴⁶ סביר להניח שנהגו לטבול, אך לטבילתן לא הוענק מעמד טקסי יוצא דופן. מכיוון שאין ביהדות מקבילה נשית לטקס הכנסת הבנים בברית המילה, הרי ששיבת האנוסות אל הדת היהודית לא קיבלה ביטוי שווה ערך לזה של שיבת האנוסים.⁴⁷

המידע העולה ממסמכים שונים ומפנקסי מוהלים מאמסטרדם, מלונדון ומבורדו, מימי ההגירות הגדולות של נוצרים חדשים מאיבריה לארצות מערב אירופה, אכן מאשש את הרושם כי טקסי ברית מילה משפחתיים מן הסוג המתואר אצל יצחק דה פינטו היו חזיון נפוץ. באותו מעמד, או בהפרש של ימים ספורים, נימולו בני דורות שונים, תינוקות וילדים בגיל הרך יחד עם זקנים בגיל מופלג. בט"ו בניסן תנ"ב 1) באפריל 1692), לדוגמה, נימולו בלונדון חמישה גברים מבני משפחת דיאס אריאס (Dias Arias): האחים אברהם ויצחק, ושלושת בניו של אברהם; בב' באייר תנ"ה 17) באפריל 1695) נימולו שם אברהם גארסיה (García) ושני בניו.⁴⁸ יצחק דה פאיבה (Paiba), מוהל ידוע שפעל בלונדון במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה,⁴⁹ מל

החכמים של הקהילה באמסטרדם בשנת 1639 ונפטר בשנת 1657. בואו לרוטרדם כדי למול את בני משפחת פינטו מלמד על מעמדם המיוחד בפזורה הספרדית עוד בטרם הצטרפותם ליהדות. על הרבנים פארדו, האב והבן, ראו: J. Zwarts, 'De eerste rabbijnen en Synagogen van Amsterdam naar archivalische bronnen', *Bijdragen en Mededelingen van het Genootschap voor Joodsche Wetenschap in Nederland*, 4 (1928), pp. 145–271. היהודים הספרדים קיימו מניין בקורת הגג של משפחת וייגה מראשית התיישבותם שם בשנת 1610. Livro de Escamoth A, שבארכיון הקהילה הספרדית באמסטרדם (לעיל, הערה 9), עמ' 83, הסכמה 26.

46 זו גם עמדתו של סלומון (לעיל, הערה 43), עמ' 39, הערה 120.

47 ראו: L.A. Hoffman, *Covenant of Blood: Circumcision and Gender in Rabbinic Judaism*, Chicago–London 1996, pp. 136 ff. חיבור זה דן בין היתר במרגינליזציה של האישה בתרבות התלמודית והרבנית ובמשמעות של אי קיום טקס מעבר לנשים, במקביל לטקס המילה.

48 ראו: בארנט (לעיל, הערה 28) עמ' 138–139, 142 (מס' 117–121, 167).

49 שמו המלא של מוהל זה היה Isaac Carrião de Paiba (1685 בערך – 1753). הוא שימש מוהל בין השנים 1715–1750. גם בנו אברהם היה מוהל ופעל בין השנים 1731–1775. ראו: ברנט,

יוסף קפלן

ב־15 וב־21 באוגוסט 1726 שישה מבני משפחת סלדאניה (Saldanha), מארבעה דורות שונים.⁵⁰ באותה שנה הוא מל את יעקב דה קוסטה ויליאריאל (Villareal), שהיה בן שלושים וחמש, ויומיים לאחר מכן את אברהם אביו, בן שבעים ושלוש, ואת דודו אליהו דה לה פאיה (Faya), בן חמישים ושמונה.⁵¹ מן המספר הגבוה של בריתות, הן של צעירים הן של מבוגרים, שנרשמו בפנקסו של המוהל הזה בשנות העשרים והשלושים של המאה השמונה עשרה מתברר כי באותו פרק זמן הגיעו ללונדון אנוסים רבים מפורטוגל ומספרד.⁵²

משה עטיאש דה ניירה (Athias de Neyra), מוהל מאמסטרדם, מל בערב סוכות ת"פ (27 בספטמבר 1719) את יעקב הנריקס פריירה, בן עשרים ושש, ועמו גם את שני ילדיו, יצחק בן השש ואברהם בן השלוש. שנתיים לאחר מכן הוא מל, בהפרש של שבועיים, ארבעה זכרים נוספים, נציגי שלושה דורות של משפחת האנוסים הזאת, שבינתיים הצטרפו אל קרוביהם בהולנד: יצחק, אבי יעקב הנזכר, שהיה בן שבעים, שני בניו האחרים, דוד ושלמה, שהגיעו עמו מפורטוגל, ונכדו התינוק, יצחק בן שלמה, בן שבעה חודשים.⁵³ אברהם צמח אבוהב מל באמסטרדם, בשנת 1725, את ארבעת הילדים של אברהם לופס דיאס (Lopes Dias) מפורטוגל, בשני טקסים שנתקיימו בהפרש של שבוע.⁵⁴

המצב לא היה שונה בקהילות הספרדיות שבצרפת לאורך רוב המאה השמונה עשרה.

שם, עמ' 7-15; וראו שם, נספח III, עמ' 111-113, רשימה מלאה של כל האנוסים לשעבר שנימולו בידי שני המוהלים האלה. עוד קודם לכן, בין השנים 1679-1699, זוהו לפחות חמישים זכרים שנימולו בלונדון בגיל מבוגר; ראו שם, עמ' 138-149. בשנת 1758 פעלו בקהילה הספרדית בלונדון לפחות שמונה מוהלים, אך לגבי השנים המוקדמות של המאה נותר רק הפנקס של יצחק ואברהם דה פאיבה.

50 שם, בדברי המבוא, עמ' 25, ובמס' 133, 338, 446, 495, 542.

51 שם, מס' 134, 339, 709.

52 ואלה הנתונים המסוכמים: 1717 - 2; 1724-1722 - 8; 1725 - 28; 1726 - 42; 1727 - 23; 1728 - 3; 1729 - 3; 1730-1739 - 36; 1740-1749 - 17; 1750-1756 - 3; 1761-1765 - 4; 1772-1774 - 3; וראו: V.D. Lipman, 'Sephardi and Other Jewish Immigrants in England in the Eighteenth Century', *Migration and Settlement: Proceedings of the Anglo-American Jewish Historical Conference held in London jointly by the Jewish Historical Society of England and the American Jewish Historical Society July 1970*, London 1971, p. 44

53 ראו: Noticias de los circunsidadores do jaguidim deste Kahal Kados, בארכיון הקהילה הספרדית באמסטרדם (לעיל, הערה 9), PA 334, No. 378, עמ' 1-2.

54 שם, עמ' 13: בה' בסיוון תפ"ה (17 במאי 1725); הילדים היו בני 16 (יצחק), 15 (משה), 8 (דוד) ו-4 חדשים (בנימין). גם בפנקסו של המוהל משה אברבנאל, שפעל בין השנים 1693-1725 (ארכיון הקהילה הספרדית באמסטרדם, PA 334, No. 377), מוזכרים לא מעט נימולים בגיל מבוגר: יצחק ברנדאם נימול בגיל 64 (עמ' 4 - כ"ט בתשרי ת"ס, 22 באוקטובר 1699); יצחק

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

בארכיונים העירוניים של בורדו שמורים שבעה פנקסים של מוהלים שפעלו בעיר זו בין השנים 1706–1793, ומן הרשום בהם מתברר האחוז הגבוה של הנימולים בגיל מבוגר במרכז ספרדי זה. המוהלים האלה נהגו לרשום ליד השמות של הנימולים 'הגיע מספרד' או 'הגיע מפורטוגל', כדי להבליט כי מדובר באנוסים. מתוך ארבע מאות חמישים ושבעה הזכרים שמל המוהל יעקב דה מזאס (Mezas), 21 אחוז (99) היו מבוגרים, שבעים ושבעה מהם הגיעו מספרד ועשרים מפורטוגל. הוא נהג למול לא רק בבורדו עצמה אלא גם ביישובי הסביבה, דוגמת קארבון בלאנק (Carbon Blanc), סנון (Cenon) ולה רושל (La Rochelle).⁵⁵ טקסי הברית של מבוגרים לא נעלמו מעיני התושבים הנוצרים, ומשהתברר כי מדובר בטקסי ברית מילה של נוצרים קתולים שנטשו את הנצרות כדי לחיות כיהודים, עורר אצלם הדבר תרעומת רבה. בקובלנה שהוגשה בעיר באיונה בשנת 1765 נטען שיהודים רבים שהיו לפניו נוצרים מגיעים אל פרוור סנט־אספרי, שבו התרכזו רוב יהודי המקום, ולאחר בואם 'הם נימולים יהיה גילם אשר יהיה'.⁵⁶

במקרים לא מעטים הזדרזו החוזרים אל חיק היהדות לקדש את נשותיהם כדת משה וישראל, עוד ביום שבו נימולו. כך נהגו, לדוגמה, יצחק בן משה דה מאטוס (ide Mattos בשנת 1725), אברהם נוניאס (בשנת 1730?) ויצחק דה פארו (בשנת 1732). רבים הזדרזו לקדש, מהר ככל הניתן, על פי ההלכה, את האישה שעמה היו נשואים על פי דיני הכנסייה, ובכל מרכזי הפזורה הספרדית שאליהם הגיעו אנוסים שהצטרפו ליהדות הם חויבו לנהוג כך.⁵⁷

לעומת המציאות ההרמונית המשתקפת מן העדויות האמורות, על משפחות שהצטרפו לכלל ישראל בשלמותן, לא חסרים תיאורים המלמדים אחרת: לא בכל המקרים שררה אחדות דעים ולא תמיד הסכימו כל בני המשפחה לעשות את הצעד המכריע. ההחלטה

- ד'אוליבירה בגיל 84 (עמ' 12 – כ' בכסלו תס"ט, 15 בנובמבר 1708); אברהם דה ולאסקו (Velazco), בגיל 60 (עמ' 29 – כ"ב באב תפ"ג, 23 באוגוסט 1723).
- 55 ראו: G. Nahon, *Juifs et judaïsme à Bordeaux*, Paris 2003, pp. 74, 111; באחד הפנקסים נרשמו 755 נימולים ו־18.25% מהם היו מבוגרים.
- 56 ראו: H. Léon, *Histoire des Juifs de Bayonne*, Paris 1893, p. 83; שפעל בבאיונה בין השנים 1752–1759, אך גילו לא מוזכר. עיינו: G. Nahon, 'Le registre de circoncision de Jacob Silva: Saint-Espirit – les Bayonne 1752–1759', B. Blumenkranz (ed.), *Juifs en France au XVIIIe siècle*, Paris 1994, p. 86
- 57 ראו: בארנט (לעיל, הערה 28), עמ' 138 ואילך; אסף (לעיל, הערה 16), עמ' 138 ואילך. בראש חודש טבת תפ"ז (25 בדצמבר 1726) הטילו הפרנסים הספרדים בלונדון על חכם הקהילה להקפיד על כך שכל הזוגות המגיעים מספרד ומפורטוגל 'יתחתנו על פי הטקסים של תורתנו הקדושה'. וראו: Libro do Mahamad B, ארכיון הקהילה בלונדון, עמ' 29a.

יוסף קפלן

לשוב אל הדת היהודית גרמה לא אחת לקרע במשפחות המהגרים, כפי שעולה מתוכן שאלה אחת שנשלחה לר' יעקב ששפורטש: 'ראובן מאנוסי הזמן העיר ה' את רוחו ובא הוא ושלושה בניו לעיר אמשטרדם יע"א להתיהד ולקבל עליהם עול מלכות שמים וכן עשה הוא ושני בניו הקטני[ם] כי אמנ[ם] הגדול לעומ[ת] כשבא כן הלך משוך בערלתו וחזר לסורו'.⁵⁸

הגישה המחמירה שנקטו מספר רבנים מסוף המאה השש עשרה ומתחילת המאה השבע עשרה כלפי צאצאי האנוסים באיבריה, להתייחס אל הנוצרים החדשים כאל גויים גמורים שהצטרפתם ליהדות מחייבת גיור, לא קנתה לעצמה שום אחיזה בקהילות הספרדיות שבמערב אירופה, שרוב חבריהן היו אנוסים לשעבר או צאצאי אנוסים. בקהילות הפזורה הספרדית המערבית לא נחשבו המצטרפים לגרים אלא לאנוסים השבים אל חיק ישראל. ואם נמצאו מקומות שבהם דרשו מן המצטרפים גם טבילה, הרי שעשו זאת משום שנטו לדעה שאפילו ישראל מומר החוזר בתשובה צריך טבילה מדרבנן.⁵⁹

יתרה מזאת, מתקבל הרושם כי לאורך המאה השבע עשרה לא הקפידו בבדיקת מוצאה של האישה שהייתה נשואה לנוצרי חדש שייחוסו היהודי היה ידוע היטב. זאת ועוד, גם כשהוגשו עדויות על מוצאו היהודי של הנוצרי החדש שביקש להצטרף ליהדות, הרי ברוב המקרים לא הקפידו לברר את מוצאה היהודי של אמו.⁶⁰ עדויות מפורשות על טענה שנשים זקוקות לגיור הגיעו אלינו רק לגבי נכריות שהגיעו אל היהדות בגפן או משרתות מולאטיות. ב-10 במרס 1624 החליטו פרנסי הקהילה הספרדית באמסטרדם לקבור את האישה המולאטית שרה ישראל מחוץ לגדר, 'por não ser banhada' (כי לא טבלה). שמה מעיד עליה שהתייחסו אליה כאל גיורת, אך נראה שמצאו פגם בדרך שבה גוירה.⁶¹ באותה מידה הקפידו עם בנים נימולים של נשים לא יהודיות מן הסוג הזה, שהיה קיים חשש שלא גוירו כהלכה, וגם אותם קברו מחוץ לגדר.

58 ראו: ר' יעקב ששפורטש, שו"ת אוהל יעקב, אמשטרדם תצ"ז, סי' נט, סד ע"א.

59 השוו: S. Schwarzfuchs, 'Le retour des marranes au judaïsme dans la littérature rabbinique', *Xudeus e converses* (above, n. 3), pp. 339–348; וראו גם: אסף (לעיל), הערה 16, עמ' מג ואילך.

60 כך, לדוגמה, ידוע שאיסבל פרס דה לה פניה (Pérez de la Peña), אשתו של הרופא יצחק אורוביו דה קאסטרו, הייתה ממוצא נוצרי גמור. אין שום רמז בתעודות הקהילה באמסטרדם שהתייחסו אליה כאל גיורת. היא הצטרפה אל היהדות יחד עם בעלה וקיבלה את השם אסתר. שני ילדיהם, שהגיעו עמם לאמסטרדם, לא נחשבו גרים, וכך גם שלושת הילדים שנולדו להם בהולנד. ראו: קפלן (לעיל), הערה 41, עמ' 59, 96.

61 ראו: *Livro do Bet Haim do Kahal Kados de Bet Yahacob*, Original text, Introduction, notes and index by W.C. Pieterse, Assen 1970, p. 107

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

ב־27 ביוני 1622 קברו באותו בית קברות 'ילד, בנו של יוסף דה סילוה (ממזר), בחלקה שמחוץ לגדר, שם קבור האשכנזי, משום שאמו לא טבלה כראוי'.⁶² אכן, בעדויות החתומות שהשתמרו מסוף המאה השבע עשרה וממהלך המאה השמונה עשרה, אשר הגישו מהגרים מאיבריה כדי שיכירו בהם כבני 'האומה' המבקשים לשוב אל חיק היהדות, אין ציון מפורש לגבי מוצאה של האם דווקא. עדות בכתב שהציג חואן דה מארקס גאליארדו (Marques Gallardo), כנראה בתחילת המאה השמונה עשרה, מציינת כי העדים הכירו את אביו ש'נאסר בכלא האינקוויזיציה על שום יהדותו'. עדות אחרת הוסיפה כי האב ישב בכלא האינקוויזיציה בסביליה. על סמך דברים אלה, שלא התייחסו כלל למוצאה של האם, נתן המעמד אישור למילתו.⁶³ בסמוך לשנת 1718 הגיש אדם בשם פרנסיסקו ניאטו (Nieto) בקשה דומה לפרנסי הקהילה באמסטרדם, אחרי ש'הגיע מליסבון לפני כארבעה שבועות כדי לקבל את הסימן היהודי הקדוש, כי הוא הבן של חואן ניאטו, שנשרף בשנת 18(16) והדבר ידוע ליהודים אחרים מארץ זו [...]. והם יכולים להעיד כי הוא צאצא של יהודים'.⁶⁴ מעיון בפנקסים באמסטרדם ובלונדון מתקבל הרושם כי במהלך המאה השמונה עשרה הקפידו קצת יותר בבדיקת המוצא היהודי של המהגרים שביקשו להצטרף לקהילה, אך גם אז לא התחקו אחר מוצאה של האם והסתפקו בעדויות כלליות שהצביעו על זיקה משפחתית ל'אומה', דהיינו לקבוצה האתנית של הנוצרים החדשים.⁶⁵ רק מבניהם של נשים לא יהודיות נדרשה הטבילה (tevillarse) כחלק מהליך הגיור.⁶⁶

62 שם, עמ' 102. כך נהגו גם עם בנות לאמהות שלא גוירו כהלכה. ראו שם, עמ' 98: ב־24 בינואר 1621, נזכרת ילדה, בתו של דניאל בלמונטה, שאמה 'לא טבלה' (por sua maj não ser banhada).

63 ראו בארכיון הקהילה הספרדית באמסטרדם (לעיל, הערה 9), PA 334, No. 503, fol. 52.

64 שם, מס' 381.

65 שם, מס' 503, עמ' 12, 22, 43, 50, 51, 55, 59. וראו בארכיון זה, מס' 26 (Memorial de Advertencias D), עמ' 204, החלטה מכ"ה באייר תקכ"ג (8 במאי 1763) לגבי 'פלוני נוניאס מפורטוגל', שנדרש להביא ראיות על 'היותו ממוצא יהודי'. וראו לגבי לונדון, ב־Libro do Mahamad D, עמ' 13, על קריסטובל דל סוטו מאיור אי מרטינס (Cristóbal del Sotto Mayor y Martínez), שנמלט בשנת 1788 מספרד וקיבל אישור להימול לאחר שמוצאו 'נבדק בקפדנות'. לעומת זאת, לואיס דה קוסטה, שטען זמן קצר לאחר מכן כי נולד בפורטוגל וביקש להצטרף לקהילה, לא הצליח לשכנע, ומשום שלא יכלו לפסוק בוודאות לגבי מוצאו, הוצע לו לנסוע לאמסטרדם כדי ששם יכריעו בדבר, ואף הובטחה לו תמיכה כספית לצורכי נסיעתו. ראו שם, עמ' 42.

66 תקנות בית הקברות באודרקק של הספרדים באמסטרדם, מאייר שפ"ד (אפריל 1624), קבעו באופן מפורש כי בנים לנשים נכריות ייקברו בבית העלמין רק אם נטבלו כדת; מי שאינם נוהגים כך אינם נחשבים יהודים ועל כן ייקברו מעבר לגדר 'כאילו בתוך המים (של נהר האמסטל – י"ק), דבר המעורר שערורייה רבה בין הגוים'. ראו: 'Oprimeiro que he ley de Israel que qualquer pessoa de qualquer qualidade que seja que por linha feminine tenha raça de goy tem necessidade de tevillarse na forma que o din ordena para ser reputado

ד. ברית המילה כסקרמנט וכתנאי לישועת הנפש

הן בקרב האנוסים הן בקרב אלה מהם שחזרו ליהדות קנתה לה אחיזה ההשקפה שייחסה למילה מעמד של סקרמנט, המקביל למעמד הטבילה בנצרות. על פי השקפה זו, הפכה המילה לסימן ההיכר העיקרי של היהודי ולתנאי הבלעדי לישועת נפשו. לאינקוויזיטורים במקסיקו שחקרו את הנוצרי החדש חואן פאצ'קו דה ליאון (Juan Pacheco de León) נודע כי נהג להצהיר ש'המילה היא עבור היהודים מה שהטבילה היא עבור הנוצרים' (Lo mismo es entre los judíos la circuncisión que el bautismo es entre los cristianos).⁶⁷ אמירה זו הייתה שגורה בפיהם של נוצרים חדשים רבים לאורך כל העת החדשה המוקדמת. סביר להניח כי אמונות שרווחו בקרב יהודי ספרד בשלהי ימי הביניים, בעקבות גלי ההמרות והקרע שנתגלע בין יהודים למומרים במאה החמש עשרה, נקלטו גם בין האנוסים, וקיבלו משמעות מיוחדת אצל אותם שחזרו ליהדות.⁶⁸ דברי ר' יצחק קארו, כי 'המצווה הראשונה והיותר עיקרית היא המילה, שאם אינו נימול אינו יהודי',⁶⁹ מצאו אצל המצטרפים אל היהדות אוזן כרויה, ולא רק בגלל הביקורת שהשתמעה מהם כלפי הנוצרים החדשים בספרד שחיו ללא אות הברית, אלא גם – ובעיקר – משום שהעניקו לטקס ברית המילה משמעות סקרלית מהותית בהגדרת גבולות זהותם החדשה. כמו כן, טיעונים מהסוג שהעלה חסדאי קרשקש שימשו עבורם תשובה לאמונה הנוצרית בדבר הכוח הגואל של הטבילה: לא סקרמנט הטבילה מושיע מאבדון אלא רק המילה. וכך טען קרשקש:

שמצוות המילה]ה[שניתנ]ה[לאברהם אבינו, והו]א[דבר מיוחד בכלל האומ]ה[, הוא עניין נתלית בו חלק מההשגחה. וזה אמנם ירא]ה[ממטבע הברכה שתקנו רז"ל [...]. והוא מבואר, שההצלחה מהאבדון ורד]ת[שחת, הוא בעצמו ההשארות הנצחיי, שהו]א[חלק גדול מההשגח]ה[.⁷⁰

por judeu e se poder enterrar em Bet Hajm en caso que Ds o leve para sj nesta cidade [...] doutro modo não he contado por judeu e não se ha de enterrar dentro de Bet Hajm en enterrandosse na cerca de for como sobre agoa e he de muito escandalo para os goim que o vem' עמ' 45. הערה (61), עמ' 45.

70 B. Lewin, *Singular Proceso de Salomón Machorro (Juan de León), Israelita*; *liornés condenado por la Inquisición (México, 1650)*, Buenos Aires 1977, p. 191

והשוו: גיטליץ (לעיל, הערה 8), עמ' 207, 214, הערה 35.

71 ראו: א' גרוס, 'טעמי מצוות מילה – זרמים והשפעות היסטוריות בימי הביניים', דעת, 21 (תשמ"ח), במיוחד מעמ' 33 ואילך.

72 ראו: יצחק קארו, ספר תולדות יצחק, אמסטרדם תס"ח, פרשת תזריע, נב ע"ב.

73 חסדאי קרשקש, אור ה', פיררא שט"ו, מאמר ב, כלל ב, פרק ו.

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

ברוח זו כתב הרב עמנואל אבוהב מוונציה, סביב 1626, באיגרת התוכחה ששלח מן הלבנט לאחד ממכריו האנוסים. הלה העדיף להישאר בלבסטיד (Labastide) שבצרפת, במקום להצטרף אל משפחתו שחזרה אל כלל ישראל, ואבוהב כתב לו כי 'בלי הסימן המהולל של בריתו הקדושה והנצחית... אין תשועה'.⁷¹ דברים דומים כתב יצחק עטיאש בספרו 'אוצר המצוות', שאותו הועיד לחינוכם היהודי של האנוסים שחזרו בתשובה:

ועל פי התורה האמיתית של מוריני, איש מישראל לא יזכה לתשועה בלי האות הזאת, כי המבטל את האות של אברהם אבינו, אפילו אם קיים מצוות רבות מהתורה ועשה מעשים טובים, אין לו חלק בעולם הבא [...]. והכול מוכיח כי ברית המילה היא העיקר הראשון שלה ושער האמונה הקדושה.⁷²

גם בדברי האזהרה שהשמיעו אנוסי בורדו בפני אסטבן ארס דה פונסקה הדהדה השקפה זו, שעה שהפצירו בו 'שימול לפני הפלגתו (=לאמסטרדם) כי אם ימות בלב ים בלי המילה לא יזכה לתשועה'.⁷³

בספר 'מעלות העברים', שאותו כתב בוורונה מספר שנים לאחר שיבתו אל היהדות, הציע יצחק קארדונו ניסוח עקרוני לגישה הסקרמנטלית, שהשתרשה בתודעת האנוסים שחזרו לחיק ישראל. קארדונו התייחס אל המילה כאל אחת המעלות של היהודים וטען שהיא מכפרת על החטא הקדמון (כך!) ובלעדיה 'אין ליהודי תשועה'.⁷⁴ אין זה מקרה

71 ראו: C. Roth, 'Immanuel Aboab's Proselytization of the Marranos', *Jewish Quarterly Review*, N.S., XXIII (1932–1933), p. 143: '[...] para los descuidados Israelitas que esparcidos en aquella y en otras prouincias pasan la vida fuera del uzo de la ley del Dio Bendito olvidados de su seruicio, sin la Gloria diuisa de su santo y eterno firmamento, sin el qual no ay saluacion [...]'. לתרגומו לעברית של ה'נומולוגיה' לר' עמנואל אבוהב, במאבק על ערכה של תורה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 20–21.

72 אטיאס (לעיל, הערה 13), fol. 215, *Ishac Athias, Tesoro de Preceptos*, Primera Parte, 215, fol. 61r: '[...]sin este Firmamento, no puede ningun hombre de Isr[ael] salvarse segun la verdadera doctrina de N[uestros] M[ae]stros]. Que todo el que anula el Firmamento de Abraham nuestro Padre, aun que tenga mucha Ley, y obras pias, no tiene parte en el mundo venidero; [...] Y todo muestra, ser la Circuncision el primer fundamento della; y la puerta dela Fe santissima'

73 ראו: קארו בארוחה (לעיל, הערה 7), שם, עמ' 361: 'Por si moría en la mar no se podia salvar si no lo estava e que era bien llevarse la marca del Señor' (לעיל, הערה 68), לתרגומו של המשפט הזה. גרוס כתב בטעות כי הדברים האלה נאמרו לו באמסטרדם, ולא היא. מי שניסו לשכנע אותו בנימוקים האמורים היו אנוסי בורדו דווקא!

74 ראו: Yshac Cardoso, *Las Excelencias de los Hebreos*, Amsterdam 1679, p. 91: 'Sin este firmamento del Berit no se puede salvar el judío, pues dize Dios que sera el alma deste pueblo cortada, sino fuere circunciso, y aquel que anula el firmamento

יוסף קפלן

שמבין כל המצוות, הוא ייחד בספרו פרק שלם לשבת ולברית המילה, וי"ח ירושלמי כבר עמד על ההשפעות הנוצריות המובהקות שהטביעו את חותמן על הניסוח של קארדונו.⁷⁵

העימות שהתקיים בבאיונה בשנת 1663 בין כמה מבני 'האומה הפורטוגלית' המקומית לבין יהודי פורטוגלי שהגיע מאמסטרדם משקף את הדילמות הקשות שעמן נאלצו להתמודד אנוסי צרפת באותם ימים. ד"ר יצחק דה אווילה (de Avila) הגיע לצרפת בשנת 1653 לאחר שנשא לאישה עלמה יתומה, בתו של אנוס שנשרף על מוקד האינקוויזיציה. במהלך השנים הפך למנהיג הרוחני של עדת האנוסים במקום.⁷⁶ במסמך רשמי משנת 1673, שעליו חתמו יהודים מאמסטרדם, הוא מכונה 'חכם הקהל הקדוש' של באיונה, אף שבאותם ימים טרם זכתה היהדות להכרה רשמית בממלכה הצרפתית.⁷⁷ מסתבר שלקראת הרבע האחרון של המאה השבע עשרה כבר נתפסה העדה הספרדית-הפורטוגלית שהתגוררה שם כעדה יהודית לכל דבר, ואנוסי באיונה קיימו אורח חיים יהודי מקיף באופן יחסי, אף שניסו להצניעו, כדי שלא להתגרות בשלטון, שגילה כלפיהם יחס סובלני למדי. בעיני קברניטי הפזורה הספרדית עדיין נחשבה צרפת ל'ארץ אלילות' שההליכה אליה אסורה, ועבור היהודים הספרדים באמסטרדם עמד בתוקפו האיסור משנת 1644 על ההליכה למקומות שבהם היהודים נאלצו להסתיר את זהותם היהודית.⁷⁸ לאור דבקותו של ד"ר דה אווילה ביהדות הנורמטיבית, קשה להניח שבא לגור בבאיונה על דעת עצמו, תוך התעלמות מן ההסכמה החמורה שתוקנה בקהילתו. סביר להניח ששהותו בצרפת הייתה מתואמת עם הנהגת הקהילה באמסטרדם והוא פעל בשליחותה. ראשי הספרדים בהולנד הכירו היטב את המצב המיוחד בצרפת, וידעו על התנאים המיוחדים ששררו בבאיונה ובסביבותיה ועל חופש הפעולה הרחב למדי שאנוסי המקום נהנו ממנו. אמנם נמנע מהם להכריז על יהדותם בגלוי, אך מי שרצו לקיים

de Abraham nuestro padre, aunque tenga mucha ley, y obras pías, no tiene parte en el mundo venidero'

75 ראו: ירושלמי (לעיל, הערה 8), עמ' 378–380.

76 ראו נהון, בורדו (לעיל, הערה 55), עמ' 53.

77 יצחק דה אווילה ערך את הקידושין של רחל אלוורס דה אלמדה (Alvares de Almeda) ליצחק אלוורס בסנט אספריי-באיונה בשנת 1673, כפי שניתן ללמוד מאיגרת שנשלחה מן 'החברה למתן נדוניה לכלות עניות באמסטרדם' בשנת 1673. באיגרת הזאת הוא מוזכר בתור Haham do d[it]o K[ahal] K[ados]; המסמך פורסם בידי G. Nahon, 'Les rapports des communautés Judeo-Portugaises de France avec celle d'Amsterdam au XVIIe et au XVIIIe siècles', *Studia Rosenthaliana* 10 (1976), pp. 164 ff.

ראו שם, עמ' 41, וראו גם עמ' 53 ואילך.

78 ראו: קפלן (לעיל, הערה 7), עמ' 80 ואילך, וראו שם, עמ' 83, על התקנה בעניין זה שנוסחה בלונדון בשנת 1677, המלמדת על השינוי שחל באותה שנה ביחס לצרפת בתור 'ארץ אלילות'.

מצוות באורח דיסקרטי ומבלי להתגרות בציבור הנוצרי, יכלו לעשות זאת באין מפריע. גם הפיקוח הכנסייתי עליהם היה רופף למדי ואפשר להם להתחמק מביקורים קבועים בכנסייה.⁷⁹

ד"ר דה אווילה נשלח ככל הנראה לבאיונה כדי לחזק את הזיקה ליהדות של האנוסים המקומיים, ומיד עם בואו לצרפת החל ללחום את מלחמתה של היהדות הנורמטיבית. הוא הפיץ איגרת בחתימת שלושה רבנים מאמסטרדם (שלפי כל הסימנים הייתה מזויפת), שכללה דברי קטרוג חריפים נגד האנוסים שבדרום צרפת: 'אלה מבני האומה המקיימים את מצוות התורה בטרם נימולו אינם זוכים לחסד האלוהי ונדונים לדיראון עולם. על כן חייב כל אנוס המגיע מחצי האי האיברי להימול לפני תום שלושת החודשים הראשונים לבואו, ואם לא יעשה כן הרי הוא מנודה'.⁸⁰ במילים אחרות, הרופא מאמסטרדם ביקש להחיל על מרכז האנוסים בדרום צרפת כללים זהים לאלה ששררו בקהילות היהודיות של הפזורה הספרדית.

אנוסי באיונה נבהלו מחומרת הדברים ואחד מהם, דון מנואל איסידרו (Isidro), שלח איגרת אל הרב משה רפאל ד'אגילר באמסטרדם, שחתימתו התנוססה על האיגרת שהציג ד"ר דה אווילה, וביקש ממנו הבהרות. בין היתר רצה לדעת אם אנוסי צרפת שאינם נימולים לא יזכו לכפרת עוונות ואם הם זכאים לקיים מצוות. עוד הוסיף ושאל, מה יהיה גורל הנשמות של מי שנימולו אך נאלצו, מסיבות שונות, להיקבר בקבורה נוצרית (בארצות שבהן לא יכלו להיקבר כיהודים), ומה יהיה גורל הנשמות של אותם אנוסים הנאלצים לחזור לספרד לאחר שכבר נימולו, בגלל מצוקה חומרית. המסמך שהציג ד"ר דה אווילה לאנוסי באיונה לא נתן לו מנוח, ואיסידרו ביקש לדעת מה תוקפו של החרם המוזכר בו ואם אכן קיים איסור המונע ממי שטרם נימולו לבוא אל בית הכנסת. בנימה נרגשת הצהיר בפני הרב ד'אגילר כי לאנוסי צרפת ידוע גם ידוע כי המצוות המעטות שהם מקיימים אין בהן כדי להוציאם ידי חובה. ואולם, כדי שלא תימנע מהם האפשרות להתפלל כדרכם מימים ימימה, הוא הפציר ברבני אמסטרדם שיעשו חסד עם 'בני האומה' בבאיונה 'ויסייעו בידי ד"ר דה אווילה לחזור לאמסטרדם'. לנוכח דרישותיו המחמירות של השליח מקהילת המטרופולין ההולנדי, ביקש נציגם

79 על מצבם של בני 'האומה' הספרדית-הפורטוגלית בצרפת ראו: ג' נהון, 'היהדות הספרדית בצרפת - מ"נוצרים חדשים" ועד לאומה היהודית הפורטוגלית', ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 663-640; G. Nahon, *Métropoles et périphéries sefarades*; 663-640; *d'Occident*, Paris 1993, pp. 235-259

80 התייחסתי בקיצור לפרשה זו במאמרי, 'מקומו של הרב משה רפאל ד'אגילר במסכת קשריו עם פליטי ספרד ופורטוגאל במאה הי"ז', א' שנאן (עורך), דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 99-100. ההתכתבות עם בני 'האומה' בבאיונה מצויה בקובץ כתביו של ד'אגילר, כ"י A 11 48 בספריית עץ חיים/מונטזינוס שבאמסטרדם, עמ' 425-450.

יוסף קפלן

של אנוסי באיונה לקבל מהרב ד'אגילר הכשר לדרכם המינימליסטית. מתברר שבשנת 1658 הזמינו אנוסים, ממקומות שונים בדרום מערב צרפת, מוהל מאמסטרדם בשם יעקב חאמיס דה אורטה (Chamis de Orta), שיבוא לפיירוראד (Peyrehorade) למול את האנוסים שבאזור, כולל אלה שבבאיונה ובבורדו.⁸¹ אפשר שד"ר דה אווילה עמד מאחורי המהלך הזה, ולאחר שנאש מחוסר נכונותם של אנוסים רבים לנצל את נוכחותו של המוהל, יצא להיאבק נגדם. מעניין לציין כי באותה שנה שבה פעל חאמיס דה אורטה בפיירוראד, נימול בבאיונה הסוחר הפורטוגלי גונסאלו באיז דה פאיבה (Gonzalo Báez de Paiba), בידי מוהל בשם משה חן (?), (במקור Quen), שכנראה הגיע מאמסטרדם.⁸²

דברי התשובה ששלח הרב ד'אגילר לבאיונה קורעים אשנב אל ההתחבטויות של הרבנים באמסטרדם לנוכח מצבם המיוחד של האנוסים בצרפת. ד'אגילר הבהיר כי האיגרת שהציג ד"ר אווילה היא מעשה זיוף, ויצא בדבריו בתקיפות נגד הגישה הסקרמנטלית למילה. באיגרתו לאנוסי באיונה טען כי המילה כשלעצמה אין בה כדי לטהר את האנוס מעברותיו או להביא לישועת נפשו. המילה לבדה עדיין אינה הופכת את מי שיצאו מספרד והתיישבו בצרפת ליהודים טהורים. היהודים שנימולו אך ממשיכים להציג כלפי חוץ חזות נוצרית עדיין חוטאים בעיני אלוהים. המילה אינה מכפרת על כלל החטאים, לא כל שכן על חטא העבודה הזרה שבו שקועים מי שמסתירים את זהותם היהודית. בני 'האומה' החיים כנוצרים לכל דבר, אוכלים מאכלים טמאים, מזניחים את דיני טהרת המשפחה, מחללים את השבת ומלווים בריבית (כך!) לא יזכו לתשועה. על עוונות אלה, ובמיוחד על חוסר נכונותם למות על קידוש השם, גם ברית המילה לא תוכל להושיע.

יחד עם זאת, הוא מצא לנכון להדגיש כי מי שהם מזרע ישראל, אפילו טרם נימולו,

81 ראו נהון, יהודים ויהדות בבורדו (לעיל, הערה 55), עמ' 53.

82 בשנת 1659, כשנאסר בשנית בידי האינקוויזיציה בוואליאדולידי, תיאר בפרוטרוט את טקס ברית המילה: 'על שולחן אחד הניחו את המפה היקרה ביותר שמצאו במקום ועליה מטלית לבנה, וביבליה פתוחה וספר תפילות קטן בעברית, וצלחת מחרסינה לבנה כמו זו שבטלבריה (הכוונה שהיא הייתה בנוסח הקירמיקה של טלבריה דה לה ריינה, בספרד - י"ק), ועליה סכין ומלקחיים זעירים ושני נרות דלוקים על שני פמוטים. וכשכל הנוכחים סיימו להתפלל [...] את התפילה היומית הרגילה, הכוללת מזמורי תהילים ותפילות שונות, הושיבו אותו על שרפרף [...] ומאיסטרו משה האמור החזיק בספר קטן ואמר מספר תפילות קצרות בעברית וביקש ממנו [מגונסאלו] שיחזור עליהן, כשהוא אומר אותן לפניו, אבל הוא לא ידע ולא הבין את משמעותן'. בהמשך תיאר את כריתת העורלה ואת סיום הטקס, וכיצד נשכב על מיטה 'לא בתור חלק מהטקס אלא משום שהרגיש עייפות'. על המוהל אמר שהיה flamenco, ונראה לי שהתכוון לומר שהגיע מהולנד. ראו: D. Willemse, *Un 'portugués' entre los castellanos. El primer proceso inquisitorial contra Gonzalo Báez de Paiba 1654-1657*, Paris 1974, pp. Iv-lvi

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

אינם פטורים מקיום מצוות. הוא הכריז בתוקף כי בני 'האומה' בצרפת אינם בגדר אנוסים כי אין מי שמונע מהם לצאת מן המדינה בכל עת שירצו, ובגלל שאינם עוזבים מרצונם לא יזכו לחיי העולם הבא. חומרת עוונותיהם גדולה לאין שיעור, שכן מצוקה כלכלית אינה מצדיקה ישיבה בארצות אסורות. יתר על כן, לבני 'האומה' בצרפת אין אפילו סיבה חומרית להישאר בה, שכן חלקם של יהודי אמסטרדם שפר עליהם מבחינה כלכלית ואין גורם המונע מבני 'האומה' בצרפת להצטרף אליהם. הרב ד'אגילר יצא לסתור גם את הטענה העקרונית, כי כל עוד אינם נימולים לא ישפיע קיום המצוות על חומרת עוונם. אמנם, מי שיושב במקומות שבהם הוא 'נאלץ לכרוע בפני הבעל', אין לו תקווה לזכות לחיי העולם הבא, אך קיום המצוות עשוי להחזירו אל הדרך הישרה. אמנם, ד'אגילר לא הוציא מכלל אפשרות שביום מן הימים תיאלץ הקהילה באמסטרדם לנדות את מי שלא הצטרפו בגלוי אל היהדות והעדיפו להמשיך לשבת במקומות שבהם נמנעו מהם לחיות בגלוי כיהודים. ואולם, הוא סיים את דברי תשובתו הנוקבים בפנייה נרגשת אל כלל בני 'האומה' בצרפת, שיבחרו בחיים יהודיים על פי התורה ויצטרפו אל היהדות באחת הקהילות הקיימות.⁸³

טענותיו של ד"ר דה אווילה נועדו ללחוץ על האנוסים בבאיונה שיימולו, כי בלי המילה אין שום משקל למצוות שיקיימו. דבריו נגזרו מן הטענה הפרדוקסלית שרווחה בחוגים שונים של אנוסים באיבריה, שמי שאינם נימולים פטורים מקיום המצוות. ר' שמואל אבוהב התייחס בהרחבה להשקפה הזאת בספר זיכרונותיו:

וצריך להסיר מתוכם דעת נפסדת בזה שנתפשט כמעט ברוב בני עמנו הבאים מעבדות הנפש ותהי להם לפוקה ולמכשול, שחושבים כי כל עוד האיש ערל ולא נימול אינו מכלל ישראל, ועוונותיו אינם עוונות והפשעים והמרדים כלא היו, ומזה נמשך להם נזקים גדולים, ומהם שהאריכו בפשעם ולא מיהרו לעמוד על נפשם. וכבר ראיתי מי שכבר היה במקום חרות ושנה באולתו בטענה שהיה הולך להביא את ביתו, ולא רצה למול עצמו, ולא שמע בקול מורים מחמת הטענה הנזכרת שאם יחטא ואשם לא יהיה עליו עון אשר חטא, והלך ולא בא ונטבע בים, וזה היה עונשו בעולם הזה, והרי משנה שלימה שנינו בפ"ג דנדרים [לא ע"ב] קונם שאיני נהנה למולים אסור בערלי ישראל ומותר במולי עכו"ם.⁸⁴

83 גם ד'אגילר השתמש בדימויים השאובים מן הפולחן הנוצרי בקשר למילה: 'E como podera o banho da circunciação, ainda que tivera quanta agua hay no mar oceano, lavar e limpiar tão graves pecados' (=כיצד תוכל טבילת המילה, ואפילו יהיו בה כל מי הים שאין להם סוף, לרחוץ ולטהר חטאים כה כבדים). וראו בכתב היד שלו (לעיל, הערה 80), עמ' 448 ואילך.

84 שמואל אבוהב, ספר הזכרונות, זכרון עשירי, פרק שישי; מהדורת ירושלים תשס"א, עמ' רנט-רס.

יוסף קפלן

אבוהב פעל שנים רבות בוונציה, ובמהלך חייו, שנמשכו לאורך מרבית המאה השבע עשרה, נתקל באנוסים לא מעטים שלא מיהרו להימול, ונימקו את העיכוב בטענה שכל עוד לא מלו את עצמם אין הם נחשבים יהודים והם פטורים מקיום המצוות. בין הסוברים כך מצא גם מי שטענו 'כי יום המילה הוא להם לפי דעתם יום ראשון לחשבון עוונות'.⁸⁵ אבוהב יצא בחריפות נגד הדעה הזאת והגדיר אותה 'משובשת' ועומדת 'נגד עיקרי דתנו הקדושה':

כי המילה מצווה היא ככל שאר המצוות שבתורה, ואף כי זה השער לה' צדיקים יבואו בו, והיא ברית קודש בעדת ה', אין התורה תלויה בה. וא"כ מי שהוא מזרע ישראל ואינו חתום בה, לא בשביל חסרונה יפטר מכל שאר המצוות שבתורה [...] ומי שהוא בן ישראל צריך לעשות מעשה ישראל, ואינו בן נח ליפטר ממנה...⁸⁶

הד לטענה שמי שטרם נימול אינו מחויב לקיים מצוות מצוי גם בחיבורו של אברהם ישראל פריה 'ודאות הדרך' (*La certeza del camino*), שנדפס באמסטרדם בשנת 1666, ונכתב תחת רושם תנועת התשובה ההמונית שהתחוללה באמסטרדם בימי התסיסה השבתאית הגדולה:

חוטאים עלובים אלה מעלים אמתלה נוספת בחוסר זהירותם, והיא שמכיוון שלא נימולו הם פטורים מקיום המצוות האלוהיות; אך בעניין זה, כמו בכל היתר, הם טועים, כי מן הרגע שבאו לעולם הם מחויבים לעבוד את אלוהים, והעובדה שהם בלתי נימולים רק מגדילה את אסונם.⁸⁷

גם ד"ר דה אווילה כרך את המילה עם קיום המצוות, אלא שבשונה מאותם האנוסים שהסיקו מכך שכל עוד אין הם נימולים אין הם חייבים במצוות, הוא גרס כי כל עוד אין הם נימולים אין שום משמעות למצוות שהם מקיימים כי ממילא לא יזכו לתשועה. ואולם הרב ד'אגילר שלל את ההשקפה הזאת, כמו גם דעה אחרת שהותירה רושם עמוק בתודעת האנוסים לשעבר, והיא שדי בקיום המילה 'כדי להשתחרר מכל החטאים', ודי

85 שם, עמ' רס.

86 שם, שם.

87 ראו: H. Méchoulan, *Hispanidad y judaísmo en tiempos de Espinoza: Estudio y edición anotada de 'La Certeza del Camino' de Abraham Pereyra, Amsterdam 1666, Salamanca 1987*, p. 204: 'Tambien estos pobres pecadores llevan otro pretexto en su descuydo de que, por incircuncisos, se libran de la observancia de los divinos preceptos; en que viven abuzados como en los demás, pues desde que nascieron, vinieron al mundo con la obligación de servir a Dios y assß, estando incircuncisos, tanto mayor es su desdicha'

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

באות הברית כדי לזכות לישועת הנפש.⁸⁸ בתשובתו העניק אמנם לברית המילה משקל חשוב וראה בה תנאי הכרחי לישועת הנפש, אך לא תנאי מספיק ומכריע: המילה כשלעצמה אינה מבטיחה את העולם הבא למי שנימול אך נמנע מלקיים את יתר המצוות. הבלתי נימולים דומים לעובדי אלילים 'הכורעים בפני הבעל', אך אלה הנאלצים להסתיר את יהדותם מחשש לחייהם מוטב שיקיימו לפחות מקצת מן המצוות. אף שרבנים רבים התבטאו בלשון נחרצת נגד ההשקפה שייחסה למילה כוח סקרמנטלי, הפכה הדעה שדי בה במילה כדי להגדיר את זהותו של האנוס ולהבטיח את נחלתו בעולם הבא למרכיב חשוב בתודעה העממית של בני 'האומה' שחזרו ליהדות. ואולם, דווקא הגישה שהעניקה למצוות המילה מעמד עליון בהגדרת זהותו של היהודי גרמה לעתים לדחיית קיומה אצל אנוסים רבים, והם גרסו שכל עוד לא נימולו אין הם חייבים לקיים את יתר המצוות.

ה. קבורת הבלתי נימולים

בדור הראשון לחידוש ההתיישבות היהודית באנגליה נמצא בקהילה הספרדית בלונדון מספר לא מבוטל של חברים שהעדיפו, מטעמים שונים, להיקבר בבתי קברות נוצריים. נראה שאצל קצתם הכריע הרצון להיות קבורים בסמוך לקרוביהם שנקברו בקבורה נוצרית לפני 1656, כשטרם הוקם בית הקברות הספרדי הראשון ב־Mile End.⁸⁹ סביר להניח כי תופעה זו הייתה מוכרת גם בקהילות ספרדיות אחרות במערב, בשלבים הראשונים להקמתן, במיוחד במקומות שבהם היו ריכוזים של נוצרים חדשים זמן רב לפני שניתן אישור רשמי לקיום חיים יהודיים. יחד עם זאת, במקומות שונים בצרפת, בעיקר בלבסטיד (Labastide), בפירוראד ובבידאש (Bidache), קברו הנוצרים החדשים הפורטוגלים את מתיהם בבתי קברות משלהם עוד בימים שנחשבו רשמית

88 על ההשקפה הזאת ועל שלילתה ראו: פריירה (לעיל, הערה 87), עמ' 280: '[...]y no faltaria quien les dixesse las communes rezones de los que poco alcançan, que en el acto de la circuncisión quedan libres de los pecados passados [...]' מספר שנים לאחר מכן, אחרי שהתאכזב מאמונתו בשבתי צבי: Abraham Israel Pereyra, *Espejo de la vanidad del Mundo*, Amsterdam 5431 [1671], p. 101: 'Los encubiertos enemigos de la Ley santísima, pueden tanto con el que viene de la vana idolatría a reconciliarse con la divina Magestad, por medio de una intríntrica penitencia; que lo quitan del camino de la salvación, certificándole, que solo con el acto de la circuncisión queda libre de todos los pecados'

89 ראו: דיאמונד (לעיל, הערה 21), עמ' 140–141. על בית הקברות הספרדי הישן בלונדון ראו גם את מאמרו של מחבר זה: 'The Cemetery of the Resettlement', *Transactions of the Jewish Historical Society in England*, XIX (1960), pp. 163–190

יוסף קפלן

לקתולים מבני 'האומה הפורטוגלית'. בתי קברות אלה נחשבו אמנם נוצריים, אך ממחקריו של ג'רר נהון עולה כי כבר במחצית השנייה של המאה השבע עשרה, עוד לפני ההכרה הרשמית שהעניק השלטון המרכזי בצרפת ליהדותם של בני 'האומה הפורטוגלית', הופיעו על רבות מן המצבות שבהם סימני היכר וסמלים יהודיים מובהקים.⁹⁰

לעומת העדפתם של כמה מראשוני היהודים הספרדים בלונדון להיקבר בבתי קברות נוצריים דווקא, הרי אצל אנוסים לא מעטים שביקשו להצטרף אל היהדות, לקראת סוף חייהם, ניתן להצביע על מגמה הפוכה, מתוך רצון לזכות לקבורה יהודית ולהבטיח לעצמם, על פי אמונתם, את ישועת הנפש. משקרבו ימיהם למות, או בשעה ששכבו על ערש דווי ונשקפה סכנה לחייהם, ביקשו הללו להימול ולהיקבר בקבורה יהודית מתוך חשש לעונש כרת הצפוי להם לאחר מותם.

הנה לדוגמה סיפורו של פיליפה דה ניס (Filipe de Nis), נוצרי חדש מפורטוגל, מבני משפחת דניס (Denis) הידועה. ממספר עדויות עולה כי קיים מצוות ומנהגים יהודיים מסוימים מגיל שתיים עשרה או שלוש עשרה, עוד בימים שבהם שהה בסלמנקה שבספרד. הוא נולד בפורטו סביב שנת 1530 והיה בנו של רופא מלכותי, ואביו הטביל אותו לנצרות בילדותו וגידל אותו כנוצרי. על אף זיקתו ליהדות כבר מגיל צעיר, כנראה בהשפעת אחד מאחיו, המשיך לחיות כנוצרי לכל דבר. עיסוקיו כסוחר הובילו אותו אל מחוץ לפורטוגל, קודם אל האי סאו טומה (São Thomé) ולאחר מכן אל אנטוורפן, ובה שהה כחמש שנים עד שהשתקע בוונציה. גם שם לא חזר אל היהדות אלא המשיך לחיות כנוצרי, בביתו המרווח ששכן מחוץ לגטו אך בקרבה אליו. בהשפעת אחיו, הרופא תומה דה ניס (Thomé de Nis), החל להתנתק יותר ויותר מן הפולחן הנוצרי ו'לאכול בשר מהגטו'. ואולם, רק כשלקה בבריאותו, ומתוך חשש שהוא עלול למות ללא אות הברית, הזעיק רופא שימול אותו. הוא קיבל את השם שלמה מרקוס, אך בניגוד לחששותיו יצא מכלל סכנה.⁹¹

גם בין האנוסים בצרפת היו כאלה שעשו מאמצים רבים שקרוביהם הגוססים יימולו לפני מותם. מוהל בשם מנואל פרס דה מוטה (Manuel Peres da Mota) הועסק במאה

90 ראו: G. Nahon, 'Inscriptions funéraires hébraïques et juives à Bidache, Labastide-Clairance (Basses Pyrénées) et Peyrehorade (Landes), Rapport de mission', *Revue des études juives*, 127 (1968), pp. 223–252, 347–365; *ibid.*, 128 (1969), pp. 349–375; *ibid.*, 130 (1971), pp. 195–230

91 האינקוויזיציה הוונציאנית, שהתחקתה אחר זהותו הכפולה וגילתה את חומרת מעשיו, לא גזרה עליו עונש כבד ורק הטילה עליו פיקוח הדוק תוך מניעת יציאתו מן העיר. ראו פולאן (לעיל, הערה 1), עמ' 215–217.

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

השבע עשרה בבורדו במילת גוססים. מתוך עדותו בפני האינקוויזיציה הספרדית של חואן נוניאס סאראביה (Juan Núñez Sarabia) עולה, כי בשנת 1631 גייס יהודי מאמסטרדם כדי שימול את אביו על ערש דווי.⁹² אדם בשם דיאגו דה מסקיטה (Mesquita) הגיע מבורדו ללונדון בשנת 1670. שנים חי בצרפת וניהל חיים כפולים, כמנהג האנוסים שם, מבלי לחזור ליהדות בגלוי. עוד בטרם הספיק לשוב אל כלל ישראל לקה במחלה אנושה ונתקף חרדה גדולה. הוא התחייב בפני כמה מחברי הקהילה שאם יזכה להתאושש ממחלתו יקיים את מצוות המילה. הוא גם ציווה על אחיו ועל אשתו, שנותרו אחריו בבורדו, שיביאו את בנו יחידו לבאיונה וידאגו להכניסו בבריתו של אברהם. כשדיאגו הלך לעולמו העידו עליו כמה ממכריו בלונדון כי 'לא היה דבר שהכביד עליו יותר מהעובדה שלא קיים חובה זו'. הפרנסים נהגו בו לפנים משורת הדין וציוו לקבור את גופתו בבית הקברות של העדה, אך 'במקום הנפרד מאחינו'.⁹³ הם לא יכלו לנהוג אחרת, כי חמש שנים קודם לכן נאסר בתוקף, בתקנות היסוד של חברת 'ביקור חולים וגמילות חסדים' משנת 1665, להביא לקבורה בבית העלמין של הקהילה גופות של מי שלא נימולו.⁹⁴ באמסטרדם הייתה קיימת החלטה קדומה משנת 1614, מן הימים שבהם ניסחו הקהלים 'בית יעקב' ו'נווה שלום' את התקנון לבית הקברות שבאודרקרק (Ouderkerk), שאפשרה להעביר אל בית העלמין החדש את עצמותיהם של מי שנקברו במקומות אחרים, בתנאי שהיו נימולים לפני קבורתם הראשונה.⁹⁵ את הבלתי נימולים הגדירו *peessoas indignas*, דהיינו 'אנשים לא ראויים', וקברו אותם מעבר לגדר, יחד עם השחורים, המולאטים והבנים לנשים נכריות שלא גוירו כהלכה.⁹⁶

92 נהון, בורדו (לעיל, הערה 55), עמ' 5.

93 ראו: Libro de los Acuerdos A (לעיל, הערה 23), עמ' 20r, החלטה ללא תאריך שנרשמה אחרי כ"ד בניסן ולפני סוף אייר ת"ל (בין 14 באפריל ל-19 במאי 1670). את הבטחתו נתן 'בנוכחות מספר יחידים של קהל קדוש זה'. את ברית המילה מכנים במסמך זה, כמקובל במסמכים אחרים מסוגו, *sancto firmamento*. וראו שם: 'y en el discurso de su enfermedad [...] mostro eidentemente no lleuar mayor pesar de esta vida, que hauer faltado a esta obligación'. והשוו לתרגום האנגלי אצל: L.D. Barnett (ed.), *El Libro de los Acuerdos, Being the Records and Accompts of the Spanish and Portuguese Synagogue of London from 1663 to 1681*, Oxford 1931, p. 40

94 ראו: בארנט, שם, עמ' 23.

95 ראו: בית חיים (לעיל, הערה 61), עמ' 6, מאמר 11: 'Bem entendido que os que fallecerão nestes estados, circunsidados antes de nelles aver Bet Haim, lhes poderão trazer seus ossos a este [...]'

96 ראו לעיל, הערה 61. בתקופה זו טרם נהגו לקבור את האשכנזים בחלקות של 'הבלתי ראויים', ורק בשנת 1702 החלו לעשות כן. ראו: L. Hagoort, *Het Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel: De begraafplaats van de Portugese Joden in Amsterdam 1614-1945*, Hilversum 2005, pp. 28-29

כפי שנמצאו יהודים ספרדים נימולים שהעדיפו להיקבר לצד קרוביהם שמתו כנוצרים, כך נמצאו כאלה שיצאו מגדרם כדי להביא לקבר ישראל קרובים שנפטרו מחוץ ליהדות מבלי שנימולו. פה ושם נתגלו מקרים של כריתת הערלה לאחר הפטירה, כדי לעקוף את האיסור להביא לקבר ישראל את מי שמתו ללא מילה. הנריקה גארסס (Henrique Garces), גיסו של הסוחר הנודע דוארטה פרנאנדס (Duarte Fernández) ואחד הסבים של ברוך שפינוזה, נימול לאחר פטירתו, בשנת 1619, וקיבל את השם ברוך סניאור (Senior), אך הפרנסים לא הסכימו לטמון את גופתו אלא בחלקה שנועדה לקבורת הבלתי נימולים.⁹⁷ הנוצרי החדש פרנאנדו מונטסינוס (Montesinos), שהיה אחד מאנשי הכספים המשפיעים ביותר בחצר המלכותית הספרדית במאה השבע עשרה, זכה ליחס מיוחד, ואף שנימול לאחר מותו, הוא נקבר בטקס רב רושם במקום מכובד בבית העלמין. הוא נפטר באנטוורפן באפריל 1659, ועל פי עדות שנמסרה לאינקוויזיציה מפי עד ראייה, גופתו הובאה לאמסטרדם והלווייתו נערכה בנובמבר של אותה השנה. לאחר שנימול בחצר בית הכנסת בנוכחות קהל רב וקיבל את השם דוד הררי (Arari), הוא נקבר בלווייה מפוארת ורבת משתתפים בבית הקברות שבאודרקרק.⁹⁸ לעומת הנהוג באמסטרדם, המעמד בלונדון פסל את המילה שלאחר המוות מכול וכול. בהסכמה מיוחדת משנת 1677, שאושרה מחדש שש עשרה שנים לאחר מכן, הוא איים לנדות את מי שיהיו מעורבים במילה של מתים.⁹⁹ בבורדו הלכו בדרכה של הקהילה באמסטרדם, ובמאה השמונה עשרה נהגו למול אנוסים לאחר מותם מבלי שהדבר יעורר התנגדות.¹⁰⁰ פרנסי הקהילות באמסטרדם ובלונדון הסכימו להתחשב באותם בלתי נימולים שמתו

97 שם, עמ' 93: 'Em 13 de Março se enterrou Baruk Senjori por outro nome Henrique Graces (junto ao filho incircunciso do Lobato) ao coal circuncidarão depois de morto'. גארסס התיישב באמסטרדם בשנת 1605 אבל לא היה מעורב בחיי הקהילה, וחלק גדול מזמנו פעל באנטוורפן. על הסכסוך המשפטי בינו לבין יצחק פלאצ'י ראו: M. García-Arenal and G. Wieggers, *A Man of Three Worlds: Samuel Palache, a Moroccan Jew in Catholic and Protestant Europe*, Baltimore–London 2003, pp. 64–71. פרנאנדס ראו: E.M. Koen, 'Duarte Fernandes, Koopman van de Portugese Natie', *Studia Rosenthaliana*, II (1968), pp. 178–193.

98 ראו: López Belinchón (לעיל, הערה 2), עמ' 407–408.

99 ראו: Livro de los Acuerdos B, של הקהילה הספרדית בלונדון, גיליון 9 (אין מספור במקור), הסכמה 34: 'Nenhua pessoa de qualquer qualidade que seja que falecer estando yncircumsizo sera enterrado em Betahaim, nem nenhum judeu o circuncidara depois de morto'; ועיינו שם, בהסכמות המתוקנות מתשרי תנ"ד, עמ' 11 (הסכמה 30), החוזרת מילה במילה על הנוסח הקודם.

100 נהון, בורדו (לעיל, הערה 55), עמ' 111–112. הביטוי שהשתמשו בו במקרים אלה היה: 'circuncisión sobre la sepultura', דהיינו 'ברית מילה על הקבר'.

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

בנסיבות מיוחדות ולהביא אותם לקבר ישראל לפני משורת הדין. מעמד הקהילה באמסטרדם, לדוגמה, החליט בשנת 1645, בעקבות טביעתה של ספינה שהפליגו בה אנוסים מפורטוגל שעמדו להצטרף אל היהדות: 'במקרה זה אין לשלול מן המתים שום חסד הנגמל לכלל ישראל, ואם ביום מן הימים תימצאנה גופותיהם, הן תיקברנה בבית החיים, בריחוק מה [הנפטרים] האחרים'. מאותו יום והלאה התירו לקבור בבית הקברות של הקהילה באמסטרדם גם אנוסים בלתי נימולים, שמתו בדרכם אל מקום שבו התכוונו לשוב אל היהדות, אם הפליגו מארץ הגזירה דרך הים, ונמצאו ראיות מהימנות שאכן גמרו בלבם להימול.¹⁰¹ ואולם בשנת 1654 התרעמו אנשי המעמד באמסטרדם על 'אנשים מסוימים המבקשים להביא לקבורה בבית החיים את העצמות של מתים מבני אומתנו שנפטרו מחוץ ליהדות', בניגוד לתנאים שנקבעו בהסכמות הקהל.¹⁰²

גם פרנסי לונדון היו נכונים לנהוג גמישות בפליטים אנוסים שמתו בשל מחלה וטרם נימולו. המעמד נדרש להכריע בכל מקרה ומקרה, ברוב קולות, אם להתיר את הקבורה בתחומי בית הקברות של הקהילה.¹⁰³ יחד עם זאת, נאסר בתוקף על חברי הקהילה

101 ראו Livro de Escamoth A, ארכיון הקהילה באמסטרדם (לעיל, הערה 9), PA 334, No. 19, 'עמ' 191, החלטה מד' בסיוון ת"ה (29 במאי 1645): 'Com a occasion do desastrado susesso que estes dias oiue se alguas pesoas de nossa nasão que com zelo de vir ao seruiço del dío se embarcaron en Portugal e por ocultos juizios diuinos se afogaron no mar antes de tomar o firmamento'. הפרנסים קבעו כי מאחר שעל פי עדויות מהימנות היה ידוע כי המתים האמורים 'הודו באל הברוך ועבדו אותו ככל שרק התאפשר להם בתנאים השוררים באותן ארצות, וכי הפליגו על האנייה הזאת כדי לקבל עול שמים', יש להתייחס אליהם כאל יהודים גמורים לדיני אבלות, השכבה וכדומה. והשוו לפרשת לואיס פראנסיסקו, אנוס מן העיר פורטו שבפורטוגל, שלא הצליח להגיע לאמסטרדם על אף מאמציו הרבים ונפטר בשנת 1715 בכלא האינקוויזיציה. בנו יצחק אלוורס הגיע לאמסטרדם ולאחר שהצטרף לקהילה היהודית ביקש שלאביו הנפטר יוענק מעמד של יהודי והוא ייקרא 'אברהם אלווארס'. בעקבות התערבותם של שניים מחברי הקהילה, שהעידו על כוונותיו של האב לחזור ליהדות (הוא אף ציווה לקהילה סכומי כסף למטרות צדקה), הסכים המעמד, לאחר התייעצות עם החכם, שתיאמר לזכרו של אברהם אלווארס תפילת אשכבה בבית הכנסת 'בשבת הראשונה ובכל הימים שבהם קוראים בתורה, עד תום השנה למותו, ולאחר מכן בימי חג וביום כיפור בבוקר ובכ"ח בחשוון, המתאים ל-29 באוקטובר, שהוא היום שבו נלקח בידי אלוהים, וכן בשבת הראשונה שלאחר יום זה'; ראו בארכיון זה, PA 334, No. 518, pp. 145-146.

102 ראו: Livro de Escamoth A, שם, PA 334, No. 19, 'עמ' 377.

103 ראו: Libro de los Acuerdos B, שבארכיון הקהילה בלונדון, 'עמ' 9r (ללא מספור במקור). הדברים מוזכרים בהסכמות מן השנים 1677 ו-1693. בראש חודש כסלו תס"א (12 בנובמבר 1700) התחבטו פרנסי הקהילה, יחד עם 'מועצת הוותיקים', שנטלו בה חלק כל מי ששירתו לפני במעמד, האם לקבור את פרנסיסקו רואיס מוגאדורו (Roiz Mogadoro), שנפטר וטרם נימול. הם התחשבו בכך שהיה 'בלתי מיושב בדעתו ומשוגע' והחליטו, ברוב של שנים עשר קולות מתוך שמונה עשר הנוכחים, לקבור אותו ב'חלקה שתיראה מתאימה' לפרנסי החברה לגמילות חסדים.

יוסף קפלן

לטפל בגופות של מי שלא נימולו ולהשתתף בהלוויותיהם, להוציא את בני המשפחה הקרובים ביותר, ומי שעברו על האיסור הזה היו צפויים לנידוי.¹⁰⁴ בהסכמות 1693 נקבע במפורש:

שום אדם, יהיה טיבו אשר יהיה, אם נפטר בעודו בלתי נימול לא ייקבר בבית החיים, ושום יהודי לא יימול אותו לאחר מותו ולא ירחץ את גופתו ולא ילביש עליו תכריכים ולא ילווהו לקבורה, ולא יקבור אותו במקום אחר כלשהו, ואם יעשה כן ישלם קנס בסך עשרים לירות שטרלינג ויעלה על התיבה ויבקש מחילה...¹⁰⁵

לאור הגישה המחמירה שהתקבלה בקהילה זו, מפתיעה שבעתיים הנכונות שגילו פרנסי 'שער השמים' לקבור בבית הקברות של הקהילה את אלווארו דה קוסטה (בשנת 1716), ואת בן דודו פרנאנדו מנדס דה קוסטה (בשנת 1724), אף שלא נימולו ונמנעו מכל מגע עם מוסדות הקהילה.¹⁰⁶ הם השתייכו למשפחת סוחרים אמידה מאוד, שהתמחתה בסחר היהלומים והקוראליים עם הודו ובקשרי מסחר בין אנגליה לאיבריה ולמושבות בדרום אמריקה. שניהם רכשו לעצמם בתים מפוארים באזור שהיה מחוץ לגבולות לונדון והשתלבו בחיי החברה הגבוהה האנגלית. כמה מילדיהם הצטרפו לקהילה, אף שהם עצמם לא טרחו מעולם להעניק להם חינוך יהודי. אלווארו קיבל אזרחות אנגלית, שהייתה כרוכה במתן שבועה נוצרית, ופרנאנדו, ששימש תחילה רופא של המלכה קתרינה מברגאנסה, נשאר קתולי עד אחרית חייו. בתו, האמנית קתרינה מנדס דה קוסטה, שאף ציירה את דמות דיוקנו, בחרה ביהדות, אך הוא עצמו סירב לעשות זאת, אפילו שידע כי בשל סירובו יפסיד את חלקו בירושה הגדולה שהותיר אחריו דודה היהודי של אשתו.¹⁰⁷ אלווארו ופרנאנדו מעולם לא הביעו רצון להיקבר בבית הקברות ב-Mile End, אך נראה שרצונם של קרוביהם היהודים הוא שהכריע. השפעתם הכלכלית של בני משפחת מנדס הייתה כה גדולה עד שעלה בידיהם כנראה לשכנע את הפרנסים להסכים לדבר שהיה בניגוד גמור לרוח התקנות.¹⁰⁸

- מתוך תחושה שהחלטה שנתקבלה הייתה חריגה, נדרשו כל הנוכחים לחתום עליה. ראו: Libro do Mahamad A, שבארכיון הקהילה בלונדון, עמ' 38v.
- 104 שם, שם: 'Nenhia pessoa de qualquer calidade de que seja que falecer estando yncircumsizo [...] nenhum judeu [...] o lauara, amortalhara, acompanhara ao Enterro, nem fara a Sepultura'
- 105 הסכמות לונדון, 1693, סעיף 30. האיסור חל על הקרובים שמעל לדרגה שלישית של קרבה, ומי שלא ישלמו את הקנס תיאסר כניסתם לבית הכנסת למשך שלוש שנים!
- 106 ראו: אנדלמן (לעיל, הערה 26), עמ' 12, 14, 23.
- 107 על הצוואה של אברהם רודריגס מארקס, דודה של אשתו, ראו לעיל, הערה 31. וראו גם: A.M. Hyamson, *The Sephardim of England*, London 1951, pp. 114–115
- 108 ראו: אנדלמן (לעיל, הערה 26), עמ' 23.

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

לגבי נשים שמוצאן היהודי לא הוטל בספק היו הדברים פשוטים יותר, במיוחד אם היו קשורות למשפחות עשירות ובעלות השפעה. כך, לדוגמה, בבית החיים באודרקרק הובאו עצמותיה של מריה דה פונסקה (Fonseca), אשתו של חרונימו נונס ראמירס מליסבון, מי ששימש רופאה של מריה דה מדיצ'י, מלכת צרפת. מריה דה פונסקה הייתה אמם של יעקב ודוד קוריאל, שני סוחרים ידועים שתפסו עמדה מרכזית בקהילות אמסטרדם והמבורג, בזכות עושרם המופלג ופעילותם הדיפלומטית הענפה. מריה דה פונסקה נפטרה בסנט ז'אן דה לי (Saint-Jean-de-Luz) בשנת 1614 ועצמותיה הובאו לקבורה יהודית בשנת 1628, בהשפעת שני בניה האמורים, כפי שנרמז בפנקס בית העלמין.¹⁰⁹ האם קיבלה את השם שרה בזמן קבורתה או שמא קיבלה את השם היהודי עוד בחייה? הדבר אינו ברור די הצורך, אך מן החיבור הגנאולוגי שכתב יצחק בן מתתיה אבוהב, שהיה נשוי לנכדתה, אנו למדים כי המשפחה הקפידה לזכור את התאריך העברי של פטירתה.¹¹⁰

ו. ברית המילה והצמה הסינית

'אני סבור כי ברית המילה יש לה בנידון זה השפעה גדולה כל כך, שאני משוכנע כי היא לבד תקיים את העם הזה לעולמים'.¹¹¹ במילים אלה התבטא ברוך שפינוזה, מספר שנים לאחר החרמתו בידי הקהילה באמסטרדם. בבואו לתת הסבר רציונלי לקיום הממושך של היהודים, ל'עובדה שהם החזיקו ומחזיקים מעמד הרבה, כל כך מפוזרים וחסרי ממלכה',¹¹² ניתק אותם שפינוזה לחלוטין מן ההשגחה העליונה וקבע כי שנאת העמים, שאינה מרפה מהם ואינה מאפשרת להם להתבולל, היא המקיימת אותם. ואולם שנאה זו ניזונה, לדעת שפינוזה, מנטיית היהודים להיבדל משאר העמים: 'מאחר

109 ראו: בית חיים (לעיל, הערה 61), עמ' 118: 'Em 2 de Nisan primeiro de reshodes se levarão a Bet Haim os ossos de Sarah Curiel may de Jaacob e David Curiel os quais vierão de Juan de Lus [...]'. יעקב היה ידוע בשם Duarte Nunes da Costa, ודויד בשם D.M. Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans: The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam*, London-Portland, OR. 2000, pp. 114, 119, 132, 173, 229, 239-242, 275

110 ראו: I.S. Révah, 'Pour l'histoire des nouveaux-chrétiens portugais. La relation généalogique de I. de M. Aboab', *Boletim Internacional de Bibliografia Luso-Brasileira*, II, 2 (1961), p. 307; היא נפטרה ב' באדר רע"ד (18 בפברואר 1614), ומחבר הכרוניקה המשפחתית ידע לציין גם את השעה: שמונה בערב.

111 ברוך שפינוזה, מאמר תיאולוגי-מדיני, תרגם ח' וירשובסקי, ירושלים תשכ"ב, עמ' 42.

112 שם, שם.

שנבדלו מכל העמים, באופן שהעלה עליהם את שנאת כולם'. בין כל 'המנהגים החיצוניים' שהם מקיימים כדי להיבדל מן העמים האחרים, בבחינת 'היפך מנהגי שאר העמים', ממלאת ברית המילה תפקיד מרכזי: 'אות ברית המילה, שעליה הם שומרים באדיקות מופלגת', יש בה לדעת שפינוזה כדי לקיים את העם היהודי לנצח.¹¹³ שפינוזה ניתח את משמעות ברית המילה לעם היהודי כאנתרופולוג אובייקטיבי, המרוחק ריחוק תרבותי ורגשי מן השבט שאת קודי התנהגותו ומנהגיו ביקש לפצח. ומתוך אותו ריחוק, ובאירוניה כבושה, השווה את הברית של 'העם הזה' ל'דוגמה למופת [ש]מצאנו אצל הסינים, שגם הם שומרים באדיקות מופלגת על איזה צמה בראשם, שבה הם נבדלים מכל האנשים האחרים'. ואולם, לשיטתו של שפינוזה הוכיחה הצמה הסינית את יעילותה מעל ומעבר לברית המילה של היהודים, שכן הסינים 'בהבדלותם זו התקיימו במשך אלפי שנים רבים עד שהם עולים בהרבה על כל יתר העמים בקדמותם'.¹¹⁴

כבר עמדו במחקר על מקורותיו הקלסיים והיהודיים של שפינוזה בעניין היבדלותם של היהודים, וגם על מקומו של שפינוזה בתור מבשרו של הפירוש הסקולרי להיסטוריה היהודית.¹¹⁵ מן הראוי שניתן את הדעת גם לזיקתו של ברוך שפינוזה, שהיה בן 'האומה היהודית הספרדית' ונצר למשפחת אנוסים פורטוגלים, להווייה הקיומית של הפזורה הספרדית המערבית. שפינוזה נולד בחברה שבה קיבלה ברית המילה משמעות סמלית מיוחדת במינה. היא הפכה לסימן המבדיל המובהק ביותר בין מי שבחרו בהצטרפות לקהילה היהודית הנפרדת לבין מי שבחרו בהינתקות מן היהדות ובטמיעה בין הגויים. לשיטתו של שפינוזה, אנוסי ספרד, בניגוד לאנוסי פורטוגל, אכן יכלו להתבולל ללא קושי, כי המלכים הספרדים לא הפלו אותם לרעה ולא מנעו מהם כביכול שום משרות ושום אותות כבוד.¹¹⁶ שפינוזה תרגם למושגיו הסקולריים את המשמעות הייחודית והסקרמנטלית שקיבלה המילה בין האנוסים והאנוסים לשעבר. הוא לא ראה בה טקס הצטרפות לבריתו של אברהם עם אלוהיו, אלא טקס הצטרפות לעם העברים, שהיבדלותו מן העמים אינה שונה במהותה מהיבדלותם של הסינים. ההתייחסות אל הסינים, ש'עולים בהרבה על כל יתר העמים בקדמותם', באה לקעקע את הטענה היהודית היומרנית, שהשתמרותם לאורך תקופה כה ארוכה היא בגדר הוכחה לבחירתם

113 שם, שם.

114 שם, עמ' 43.

115 ראו במיוחד: י"ח ירושלמי, 'דברי שפינוזה על קיום העם היהודי, עם נספח: ספרד וספרדית בספרייה של שפינוזה', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ו (תשמ"ג), עמ' 171–213.

116 והשוו: ירושלמי, שם, עמ' 181 ואילך; וראו גם: Y. Kaplan, *Les Nouveaux-Juifs d'Amsterdam: Essais sur l'histoire sociale et intellectuelle du judaïsme séfearde au XVIIe siècle*, Paris 1999, pp. 65–68.

ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות

מכל העמים בידי אלוהים. מידידו ד"ר חואן דה פראדו (Prado) שמע בוודאי את הטענה, 'שמאחר שעובדה היא שהסינים קיימים והם מונים עשרת אלפי שנים מאז בריאת העולם, כיצד נאמר (על פי מניינו של משה) שלא עברו קצת יותר מחמשת אלפים שנה (מאז בריאת העולם), והרי הסינים לא יכלו לשגות שכן הקימו כל שנה עמוד'.¹¹⁷

סביר להניח ששפינוזה ידע על ברית המילה שלאחר המוות שנערכה לסבו ברוך סניאור, שעל שמו הוא נקרא. סבו נימול רק לפני קבורתו, כי בחייו פסח על שתי הסעיפים ולא התחייב ליהדותו עד סוף ימיו, מחשש שהדבר עלול לפגוע בנסיעותיו התכופות לאנטוורפן, לרגל עסקיו. הסב ברוך נקבר מחוץ לגדר בית הקברות, שלוש עשרה שנים לפני הולדתו של שפינוזה, ושלושים ושבע שנים לפני שהנער ברוך בחר לחיות מחוץ לגדר היהדות.

117 ראו בדברים שהשמיע פראדו באוזני תלמידו הצעיר שמואל נשיא, סביב שנת 1657, בימים שבהם הוא היה מקורב מאוד לשפינוזה הצעיר, אצל קפלן (לעיל, הערה 41), עמ' 124. על ההשפעה האפשרית של יצחק לה פיירר על פראדו ושפינוזה בעניין זה ראו: R.H. Popkin, *Isaac La Peyrèrew (1596–1676): His Life, Work and Influence*, Leiden 1987, pp. 84–86